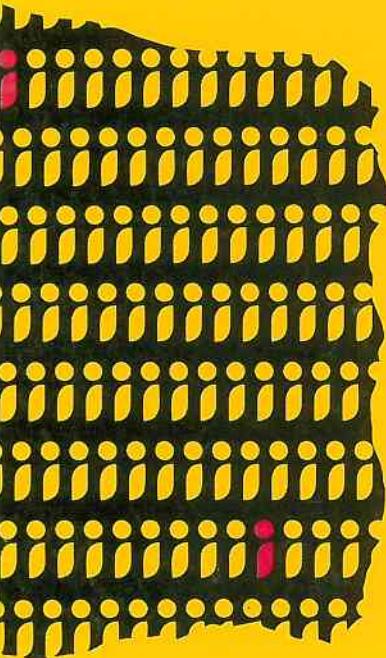

Etik och ungdomsvård

**En empirisk studie av anställdas etiska
problem inom tvångsvård av ungdomar**

Slutrapport

Gunnel Colnerud

Forskningsrapport nr 1 1999

Statens
institutions
styrelse SiS

FOU-ENHETEN

ETIK OCH UNGDOMSVÅRD

En empirisk studie av anställdas etiska problem
inom tvångsvård av ungdomar

Slutrapport

Gunnel Colnerud

Författarpresentation

Gunnel Colnerud är leg psykolog, fil. dr och universitetslektor vid Institutionen för pedagogik och psykologi, samt knuten till Centrum för tillämpad etik vid Linköpings universitet. Hennes forskning är inriktad mot etiska dimensioner i professionella relationer. För SiS har hon genomfört ett forskningsprojekt om ”Etiska konflikter i tvångsvård av ungdomar”.

Beställes genom Statens institutionsstyrelse SiS
Forskningsrapport nr 1 1999
ISSN 1404-2576

AB C O Ekblad & Co, Västervik 1999

Förord

Att ta ställning till etiska problem är centralt i allt behandlingsarbete. Särskilt angeläget är det inom tvångsvården. Som underlag för reflektion och diskussion behövs beskrivningar av de etiska konflikter och dilemman som personalen konfronteras med. Föreliggande rapport, som fokuserar arbetet på särskilda ungdomshem, är tänkt att utgöra ett sådant diskussionsunderlag.

I en tidigare rapport (SiS rapport nr 3 1997) har Gunnel Colnerud redovisat en rad olika situationer som personalen upplever som problematiska. Rapporten var en *kartläggning* byggd på enkäter. I denna rapport tas ett ytterligare steg. Här beskrivs personalens *reflektioner* kring frågor av etisk natur. I smågrupper fick personalen resonera kring erfarenheter av etiska svårigheter i verksamheten. Colnerud har sedan analyserat materialet och sammanfattat det i olika teman, vilka alla har en etisk dimension. Ett viktigt tema är *disciplinering*, som handlar om att utöva kontroll över en annan individ. Ett annat handlar om personalens interna relationer, tex krav på kollegialitet.

Redan den första rapporten har använts i SiS interna personalutbildning. Med dena andra rapport kan diskussionen fördjupas. Resonemangen är klargörande och pekar på områden som behöver utvecklas. Detta görs med respekt för det svåra och tunga arbete som personalen på de särskilda ungdomshemmen utför. Rapporten kan också bli ett bidrag till en allmännare diskussion om yrkesetik inom behandlingsarbete.

SiS FoU-enhet publicerar kunskapsöversikter samt rapporter från forsknings- och utvecklingsprojekt som bedöms vara av intresse för utvecklingen av ungdoms- och missbruksvården. Forskningsprojekt som stöds av SiS ges möjlighet att publicera sina resultat i en rapportserie. Detta är den första rapporten i forskningsserien år 1999.

Vera Segraeus
FoU-direktör

Innehållsförteckning

Förord	3
1 Inledning	6
Om rapporten	6
Om forskningen	7
Etik i vardagen	8
Några utgångspunkter	8
1.1 Sammanfattning av tidigare resultat	12
Fyra fallgröpar	12
2 Samtal om etik – andra delstudien	15
2.1 Överväganden vid metodval	15
Urval och tillvägagångssätt	16
2.2 Resultat – de anställdas berättelser	17
Inlåsta ungdomar	18
Att tvångsvårda	18
Avskiljning/isolering	19
Att använda våld	20
Kroppsvisitation och urinprov	20
Rumsvisitation	21
Väckning och läggning	21
Restriktioner för parrelationer	22
Fostran	23
Frågeställningar i relation till invandrarelever	24
Behandling och relationsarbete	25
Att bevara eller röja förtroende	25
Rättvisefrågor	26
Externa relationer	27
Polisanmälan	27
Rökning	27
Brottsoffer	28

Personalens interna relationer	28
Att hålla ihop	28
Att tiga ...	29
... eller säga emot	30
Gruppkonformismens problem	30
Professionella gränser	31
2.3 Sammanfattning	32
3 Två aspekter i de anställdas samtal	33
3.1 Jämförelse med yrkesetiska koder	33
3.2 Berättigande och egenrestriktioner	34
Den disciplinerande uppgiften	34
Fostraruppgiften	35
Behandlande uppgifter	36
3.3 Några modeller för etisk reflektion och utveckling	36
En konsekvensetisk tankemodell	37
Moralisk intuition och yrkesetik	39
Moralisk mognad	40
Etiskt beslutsfattande	42
Moralisk expert	43
Uppmuntra etiska invändningar	44
4 Slutlig reflektion	45
Referenser	47

I Inledning

Om rapporten

Denna rapport handlar om vad ett antal anställda i ungdomsvården på särskilda ungdomshem¹ har berättat om och diskuterat när de fått möjlighet att prata om vad de anser etiskt problematiskt i arbetet. Rapporten är den andra och slutliga från ett forskningsprojekt *Etiska konflikter i tvångsvård av ungdomar*, som SiS har finansierat. Den första rapporten finns publicerad i SiS rapportserie, nr 3 1997. I den behandlas den första delstudien som utgick från vad tillfrågade anställda inom de särskilda ungdomshemmen beskrivit som etiskt svårt och problematiskt i vardagen. Resultaten visade att det finns ett antal etiska fallgropar inom ungdomsvården som det kan finnas anledning att lära sig känna igen och utveckla beredskap för att möta. Dessa fallgropar beskrivs nedan.

Rapportens syfte är inte i första hand att formulera en normativ teori för personalens handhavande av etiska problem i tvångsvården, vilket skulle kunnat vara fallet om detta hade varit ett filosofiskt projekt. Normativa kommentarer förekommer emellertid i större utsträckning än vad som är vanligt i beteendevetenskaplig forskning. Avsikten är att ge underlag för diskussion och reflektion gällande etiska aspekter på tvångsvård av ungdomar. Rapportens bidrag är att synliggöra de moraliska val som finns inbäddade i den dagliga praktiken och som sällan eller aldrig språkliggörs.

Rapporten upptas till stor del av de anställdas egna berättelser och utsagor om vad de anser vara etiskt svårt i verksamheten samt hur de resonerar och argumenterar kring dessa svårigheter. Avsikten är att ge praktiskt verksamma läsare underlag för egen reflektioner och inspirera till att formulera de egna erfarenheterna som etiska problem.

Etiska problem behandlas i rapporten som generella, gemensamma och uppkomna av att verksamheten i sig inrymmer motstridigheter. I slutdiskussionen riktas

¹ LVU, Lagen med särskilda bestämmelser om vård av unga, reglerar vård av barn och unga där behov av sådan bedöms föreligga men föräldrarna eller den unge inte samtycker. Enligt 3§ LVU skall man besluta om vård i fall där den unge utsätter sin hälsa eller utveckling för en påtaglig risk att skadas genom missbruk av beroendeframkallande medel, brottslig verksamhet eller något annat socialt nedbrytande beteende. Enligt 12§ i samma lag sägs att unga som uppfyller kriterierna i 3§ och bedöms vara i behov av särskilt noggrann tillsyn skall placeras på ett särskilt ungdomshem. Därav kommer också benämningen ”paragraf-12-hem” som ofta används i vardagligt tal. Det är Statens institutionsstyrelse, SiS, som är central förvaltningsmyndighet för dessa hem.

Det är socialnämnden som ansöker om vård enligt LVU samt beslutar om den unge skall vistas på ett särskilt ungdomshem. Statens institutionsstyrelse anvisar efter ansökan plats på sådant hem.

emellertid också uppmärksamheten mot att individer varierar i sin medvetenhet om de etiska fenomen som uppträder i vardagen. De olika sätt att beskriva individuella variationer som där presenteras har pedagogiskt syfte och är ägnade att ge ytterligare referenspunkter för reflektion.

Om forskningen

Etiska dimensioner inom tvångsvård av barn och ungdomar behandlas sparsamt i styrdokument för institutionsvård (tex SOU 1992:18). I en del litteratur om etiska aspekter på socialt arbete identifieras och diskuteras etiska principkonflikter inte bara i förhållande till vuxna utan också unga individer (Pettersson, 1993). Området har emellertid hittills varit i det närmaste empiriskt utforskat, vilket påvisar ett kunskapsbehov som den här redovisade forskningen avser att bidra till att tillgodose. Forskningsprojektets syfte är att lyfta fram personalens perspektiv på de etiska svårigheterna i verksamheten. De som arbetar närmast klienterna har att genomföra en rad etiska val till vilka eleverna är utlämnade. Det kan därför vara av intresse att undersöka vilka etiska svårigheter personalen ställs inför och hur de anser att dessa bör hanteras.

Denna studie tar således sin utgångspunkt i personalens perspektiv på etiska frågeställningar i arbetet på de särskilda ungdomshemmen. De anställda tar i allmänhet utgångspunkten för given – att det finns tvångsvård på institution för ungdomar. De undersöker inte, i de utsagor som forskningen bygger på, den etiska grundvalen för den verksamhet de är yrkesverksamma inom. Man kan tänka sig att de antingen anser att det är en god sak att samhället har inrättat institutioner för att tvångsvårda ungdomar som av olika skäl inte har en tillräckligt stabil situation i sitt hem för att klara av att leva ett socialt acceptabelt liv inom lagens ramar. Om de inte anser att institutionsvård under tvång har något moraliskt berättigande arbetar de troligen inte kvar. En tredje tolkning är att grundvalarna inte tål att undersökas närmare av den som arbetar inom tvångsvården, eftersom man kan riskera att stå inför slutsatsen att verksamheten saknar etiskt berättigande i den form den bedrivs. Den som väntar sig en diskussion av det etiskt berättigade med själva förekomsten av tvångsvård kommer således att bli besviken. De etiska frågeställningarna som behandlas är emellertid av tillräckligt mångskiftande natur för att berika en undersökning av de etiska dimensionerna i de särskilda ungdomshemmens praktik.

Avsikten är inte att utföra jämförelser mellan olika institutioner, mellan män och kvinnor, personal i olika åldersgrupper etc. I studien betraktas de särskilda ungdomshemmen som en enda praktik, där variationer i medvetenhet och ställningstaganden – liksom i behandlingsmodeller – givetvis förekommer. Den bild av den yrkesetiska problematiken som växer fram är ett resultat av denna variation och innehåller därför både skarpa och mera otydliga figurer. Det som står i förgrunden för en individ eller på en institution kan finnas i bakgrunden för andra.

Man skulle kunna uttrycka forskningsprojektets resultat som att de målar en bild

av de etiska aspekterna i de särskilda ungdomshemmens verksamhet med hjälp av de anställdas olika penseldrag som bidrag. Det hade varit möjligt att på filosofisk väg analysera verksamhetens olika etiska aspekter, men i detta projekt har den empiriska fältforskningens väg valts.

Etik i vardagen

Etiska frågeställningar är invälda, integrerade, i vardagens alla händelser och kan därför vara svåra att urskilja eller ens ställa i förgrunden medan saker pågår. Det innebär att det är troligare att en etisk fråga hanteras som vore den en fråga om ordningsregler, behandlingsmetod eller pedagogik än som ett moraliskt ställningstagande. När personalen exempelvis skall visitera rummen för att undersöka om det finns droger insmugglade på institutionen tänker de kanske inte i första hand på integritetskränkningar utan på att leta så listigt som möjligt. När en elev skall föras till isoleringen och gör motstånd så att flera måste bärta honom, tänker de berörda sannolikt mera på hur de skall orka hålla honom fast hela vägen än på respekten för elevens rätt till självbestämmande och integritet. Den etiska analysen av sådana yrkesuppgifter genomförs troligen oftare vid en tillbakablickande reflektion än i skeendet medan det pågår.

Genom att förfina det etiska seendet och lära sig att urskilja de etiska aspekterna som finns integrerade i den praktiska yrkesutövningen på ett särskilt ungdomshem kan chansen öka att personalen upptäcker och kan beakta de etiska hänsyn som är rimliga att ta innan händelsen är passerad och eventuella övertramp redan har begåtts.

Några utgångspunkter

Föreliggande forskning vilar på några utgångspunkter som presenteras genom att två frågor här formuleras och diskuteras. De två frågorna är:

- Vilka skäl finns det att utveckla yrkesetik i ungdomsvården?
- Varför behövs en särskild yrkesetik?

Tre skäl att utveckla yrkesetiken i ungdomsvården

Frågan om varför yrkesetik i ungdomsvården överhuvudtaget behöver utvecklas eller ägnas någon uppmärksamhet kan besvaras med att ange några motiv. En yrkesetisk utveckling behövs med hänvisning till

- ungdomarnas rätt till att bli etiskt rimligt behandlade
- personalens rätt att få etisk vägledning
- ökat förtroende för verksamheten och de anställda.

Eleverna har *rätt att bli etiskt rimligt bemötta* när de vistas inom de särskilda ung-

domshemmen. De skall förvisso påverkas i många avseenden – inte minst moraliskt – att lära sig en hel del om sig själva, om mellanmänskligt umgänge, om samhällets spelregler och lagar, men de har trots sina tillkortakommanden rätt att bli etiskt rimligt bemötta. Det innebär att de skall skyddas från olika former av skada – både psykisk och fysisk. Det innebär vidare att deras rätt till respekt för integritet och självbestämmande skall respekteras så långt det kan betraktas som ändamålsenligt i förhållande till det lärande och den utveckling och mognad som är målet med den särskilda ungdomshemsplaceringen.

Eleverna är utlämnade till den personal som är anställd på institutionen där de placeras. Relationen mellan anställd och elev är inte jämlig utan präglad av ett beroendeförhållande. Detta beroende förstärks dessutom om eleven är tvångsplacerad på institutionen. Relationen kan inte avbrytas och ersättas med någon annan bara för att eleven önskar det. Om man jämför med andra professionella relationer kan vi konstatera att en patient som anser sig oetiskt behandlad kan välja att gå till en annan läkare än till den som gjort sig skyldig till ett eller annat etiskt övertramp. Elever på särskilda ungdomshem har små möjligheter att själva välja sina relationer. Just detta fenomen borde ha medfört att man från verksamhetens begynnelse diskuterat yrkesetiska frågor för hur de anställda skall hantera de etiska utmaningar som tvångsvården innebär.

En annan aspekt att beakta är att unga individer har svårt att själva avgöra om de blir etiskt rimligt behandlade eller ej. Vi vet att mycket unga individer finner sig i att bli illa hanterade av vuxna just för att dessa är vuxna. Så unga är inte de ungdomar som finns på de särskilda ungdomshemmen, men några av dem är placerade på institutionen just för att de blivit illa hanterade och inte kunnat slå larm själva. Det kan medföra att de fortfarande har svårt att själva avgöra vad som är rimligt och inte rimligt att finna sig i när det gäller hur andra hanterar dem. Den utpräglade beroendrelationen mellan elev och anställd utgör således ett viktigt motiv för att utveckla yrkesetiken inom den särskilda ungdomshemsvården.

Det andra motivet är *de anställdas rätt till etisk vägledning* i arbetets vardag. Som anställd inom tvångsvården för ungdomar ställs man dagligen inför svåra etiska val och ställningstaganden. Det visas tydligt bl a i föreliggande forskning. Dessa etiska val kräver att man har tillgång till ett språk för olika handlingsalternativ och att man har några referenspunkter för sina överväganden. Det kan vara principer som man har att förhålla sig till eller typfall som man lär sig känna igen. Det kan vara vissa värden som man alltid aktualisera för att undersöka om de står på spel i den uppkomna situationen. Det kan vara handledning eller samtal med andra anställda – samtal som kvalificerar frågeställningarna och ger den anställda ett tillskott till de egna tankarna kring det etiska valet.

Återkommande personalutbildning är ytterligare ett exempel på vägledning eller en moralens stödstruktur (Brytting, m fl 1993) som kan vara till hjälp. Den kunskap som etiska insikter vilar på är emellertid av sådant slag att det inte är tillräckligt med

någon enstaka kurs. Den tillhör den sortens kunskap som vi egentligen alltid bär med oss men ständigt måste bli påminda om.

Formen för vägledning kan således variera men det står klart att etisk vägledning inte uppstår spontant i vilken teamdiskussion som helst om inte språket för den etiska dimensionen utvecklas. Likväl är det nödvändigt att inte stå ensam och hävnisad till sin privata moral när man ställs inför etiskt svår bemästrade situationer. Förutom att det kan medföra etiska övertramp som drabbar elever utsätter det personalen för alltför höga krav. Upprepade svår lösta eller olösta etiska konflikter kan medverka till skuldkänslor och utbrändhet för människor. Moraliskt betingad stress kan uppstå. Sådan följer av att man gång på gång tycker sig behöva handla i strid mot sitt samvete (Brytting m fl, 1993).

Att öka förtroendet för verksamheten och de anställda är måhända ett mindre viktigt motiv för att utveckla yrkesetiken än de två tidigare nämnda. Verksamheten – att omhänderta och försöka utveckla ungdomar som den ordinarie skolan och familjen misslyckats med att hjälpa – är en samhällsuppgift som borde ha hög status med tanke på dess vikt och svårighet. Samhällsuppgifter bedöms emellertid inte främst utifrån den insats som de kräver utan snarare utifrån dem som är kunder, kunder, patienter – eller elever. Det framgår bl a av att arbete med unga individer har låg lön – ju yngre, desto lägre lön. Det gäller också i fallet med ungdomarna inom SiS verksamhet. Det rör sig om unga individer vars livssituation har givit dem ett mer eller mindre tydligt utanförskap.

Anställda inom ungdomsvården kan inte sägas utgöra en profession i den etablerade betydelsen av begreppet, vilken innebär bl a en enhetlig och lång utbildning och någon form av behörighetsgivning. Personalen representerar många olika professioner och har skiftande utbildningsbakgrund. Det är kanske inte heller angeläget för de anställda att bli betraktade som medlemmar i en profession. En professionaliseringprocess liknande den som sjukskötterskor och lärare har ägnat sig åt för att höja statusen på sina samhällsinsatser har i varje fall inte varit märkbar för de anställda inom ungdomsvården. Det är emellertid därför inte onödigt att överväga yrkesetikens betydelse för omgivningens förtroende för en verksamhet. Genom att visa omgivningen att man eftersträvar en hög yrkesetisk medvetenhet ökar tilliten och anseendet för dem som är verksamma inom ungdomsvården.

Varför särskild yrkesetik?

Den andra frågan som utgör en av utgångspunkterna för den fortsatta texten är varför det behövs en särskild yrkesetik. Man skulle kunna tycka att det räcker med att man omfattar och följer det som är allmän etik i vårt samhälle.

Förvisso är frågan om det finns en allmänt omfattad etik i sig ett omfattande och komplicerat problem som skulle kunna ägnas stort utrymme. Vi har en högre grad av mångtydighet i våra normsystem idag än för femtio år sedan. Sekularisering och mångkulturella möten gör att vi inte självklart kan påstå att vi är överens om vad vi

menar med att handla rätt i varje läge. För att inte behöva reda ut hela problemet med relativism och förlorade ideologier utgår det fortsatta resonemanget från att det trots ovan nämnda förändringar finns en allmänt omfattad etik som de flesta i samhället följer. Vissa grundläggande principer visar sig vara giltiga i de flesta sammanhang. Att inte skada varandra, att visa respekt, att inte inkräkta på andras autonomi är sådana exempel. Det visar sig i vardagen i form av en vanlig hygglighet som de flesta visar. Man tränger sig inte före i busskön, är inte otrevlig mot sina grannar, går inte omkring och slår eller på annat sätt skadar andra. De som gör sig skyldiga till sådana avvikelse blir ju faktiskt föremål för indignation eller försök till påverkan och korrigering (inte minst på de särskilda ungdomshemmen) eller ingripanden från rättssystemet.

Mot bakgrund av detta antagande – att en allmän etik finns som gemensam grund för de flesta i samhället – kan formuleras en fråga om det inte är tillräckligt att man följer den allmänna etiken även när man arbetar. Varför skall det behövas särskilda yrkesetiska principer eller normer för yrkeslivet, när det nu finns fungerande moraliska överenskommelser i samhället? Svaret på denna fråga kan illustreras med en figur som visar mötet mellan den allmänna etiken och det särskilda yrkesområdet med de speciella arbetsuppgifter som kännetecknar ett yrke.

Figur 1. Yrkesetikens förhållande till allmän etik och yrkesområdet.

När den allmänna etiken (2) tillämpas på de situationer som uppstår inom yrkesuppdagens särskilda uppgifter (3) händer det att det är svårt att omedelbart se vad som är det etiskt rimliga sättet att handla. Den allmänna och ofta outtalade moral som styr vårt handlande som medborgare, vänner, grannar, föräldrar och syskon är inte alltid tillämpbar i yrkesrollen. Hur är man en hygglig person och samtidigt läser kylskåpet för andra? En sådan fråga uppkommer för att man i yrket försätts i situationer som inte liknar dem man försätts i som privatperson. Man har att uppfylla yrkets interna mål – den samhällsuppgift som yrket är avsett att fylla, vilket medför särskilda ålligganden och en särskild relation till andra – olika den man har till sina barn, vänner och andra medmänniskor. Det är just i detta möte mellan allmän etik och yrkesuppdraget som yrkesetiken har sin plats. Det är inte fråga om andra etiska normer än de som rymmer i den allmänna etiken utan snarare tillämpningar, specificeringar och preciseringar av den allmänna etiken på de särskilda handlingar som ett yrke kräver av sina utövare.

Jenner (1995) finner i en studie att nytta och etik utgör två perspektiv i socialt arbete. Nytta innebär med ovanstående resonemang att yrkets interna mål – uppgiften – överbetonas, medan ett etiskt perspektiv betonar godheten såsom den framträder i den allmänna etiken. Yrkesetik är i så fall ett sätt att söka balans mellan dessa båda för yrket centrala perspektiv.

1.1 Sammanfattning av tidigare resultat

Den första delstudien i föreliggande projekt utgjordes av en kartläggning av vad de anställda uppfattade som etiskt svåra situationer i arbetet. Tio procent av de anställda på landets samtliga särskilda ungdomshem tillskrevs och ca 59 procent av dessa svarade skriftligt på den förfrågan de fått. Deras svar ger en vid bild av många varianter på etiskt svårhanterade situationer. Svaren antyder också att personalen hantrar etiska problem efter individuell förmåga och att diskussion om de etiska utmaningarna i arbetet saknas. De anställdas ensamhet inför svåra etiska val framträder.

Fyra fallgröpar

Slutsatserna av den första delstudien som redovisats i en tidigare rapport kan beskrivas med hjälp av fyra förekommande fallgröpar. De fyra fallgröpar som blev synliga i ungdomshemspersonalens skriftliga berättelser var följande.

Att tränga sig på ...

De anställda har till uppgift att vårdar, behandla och fostra ungdomarna så att de utvecklar en egen förmåga att ta ansvar för sin situation. Metoderna för att uppnå detta innehåller ibland att eleverna utsätts för öppen påverkan, gränssättning, kontroll och övervakning. Livet på institutionen och behandlingsmålen motiverar handlingar som är eller kan uppfattas som integritetskränkande för eleven. Exempel på sådana handlingar är att tvinga upp elever ur sängen och övervaka dem i duschen. Andra exempel är att läsa deras brev och dagböcker. Att hålla fast eller låsa in är den tydligaste integritetskränkningen i den meningen att den anställda berövar eleven hans kontroll över sig själv.

Dessa handlingar kan utgöra etiska fallgröpar om den anställda varken för sig själv eller eleven kan formulera vad som gör dem berättigade. För att kunna språkliggöra sina bevekelsegrunder, i detta fall för rätten att utöva tvång, är det nödvändigt att reflektera över sina egna motiv. Den anställda måste ha kontroll över maktmänskan i sig.

Att bestämma över ...

Elever står ibland inför livsavgörande beslut som den anställda kan ha anledning att ge synpunkter på. Det kan exempelvis röra graviditet hos unga elever, vars förmåga att ta hand om ett barn sätts ifråga. Andra situationer kan röra elevernas rätt att inleda parrelationer. Ytterligare andra, mindre allvarliga, rör rätten att ringa till vem man vill.

Frågor som rör självbestämmande formuleras sannolikt utifrån ett annat perspektiv i de särskilda ungdomshemmens verksamhet än i andra sammanhang i samhället. Genom att eleverna är fräntagna rätten att själva bestämma över sin vistelse börjar de sas inte på samma punkt som andra individer. Det finns anledning att anta att eftersom elevernas rättigheter är beskurna genom placeringen, beskärs de även på andra rättigheter utan att varken de eller de anställda observerar att så sker. Det innebär att den provkarta på etiskt svåra situationer som aktualiseras elevernas rätt till självbestämmande sannolikt skulle bli längre om personalen kunde avtäcka sina egna förgivettaganden.

Hålla tyst eller röja

Frågorna om att ibland hålla inne med information och ibland röja information innehållar en rad avgöranden, där motiven kan tåla en granskning. Det framkommer att anställda ibland håller inne med uppgifter, vars röjande skulle innebära tex att misshandel av eleven skulle avslöjas. Det framkommer också att förtroenden som eleven vill ge den anställda inte kan tas emot för att principen om öppenhet inom personalgruppen är viktig.

Frågor att ställa inför denna typ av etiska ställningstaganden är exempelvis: Vem skyddar jag med min tysthet, eleven, elevens familj, mig själv? Vad uppnår jag med min öppenhet, goda relationer till personalen eller till eleven? Vad gör mitt val om tysthet eller öppenhet berättigat, vilka motiv väger tyngst?

Vara lojal

En känslig fråga på de särskilda ungdomshemmen liksom inom alla sociala grupper är kravet på lojalitet. Vi är alla beroende av kollegornas gillande och farhågan att gå miste om gruppens acceptans får oss ibland att handla i strid med våra egna övertygelser. Inom yrkesgrupper kan normen om lojalitet ibland medföra att gruppen håller ihop mot dem som uppfattas som motparter, tex elever. Det händer t o m att kollegor håller ihop för att skydda anställda som begår övertramp eller hjälper till att mörklägga etiskt tvivelaktiga handlingar.

Kollegor är människor till vilka man också skall ta etiska hänsyn. Lojalitet är en moraliskt försvarbar princip. Dock kan lojalitet aldrig gå före skydd av den svagare parten. Att vara lojal med en kollega som begår situationsbetingade övertramp i en konflikt med en elev i stället för att vara ärlig i hur man uppfattar situationen är ett exempel på lojalitetskonflikter. Att visa lojalitet med en kollega som varaktigt uppträder översittartigt mot eleverna är ett annat exempel.

De i den första delstudien identifierade fyra fallgroparna sammanfattas i tabell 1.

Tabell 1. Etiska fallgropar för anställda inom tvångsvård av ungdomar

Fallgrop	Dilemma
Tränga sig på ...	Eleven fostran kräver att jag tränger mig på Elevens integritet kränks om jag tränger mig på
Att bestämma över ...	Eleven måste lära sig bestämma över sitt liv Vuxna måste ta ansvar när elevens omdöme inte räcker
Hålla tyst eller röja	Elevens livssituation kräver att jag röjer ett förtroende Eleven förlorar tilltro till mig om jag röjer förtroende
Vara lojal	Viktigt att visa att vuxna har gemensam hållning Viktigt att eleven känner att jag är lojal med honom/henne

Som framgår av såväl texten som den sammanfattande tabellen kan varje fallgrop sägas utgöras av dilemman, etiska konflikter eller etiska val. Dessa val, konflikter eller dilemman är emellertid inte en gång för alla givna och de kan ha olika karaktär i olika situationer. Ibland är de rena dilemmorna, dvs att välja det ena handlingsalternativet utesluter att man samtidigt kan tillgodose det andra. Ibland kan en etisk konflikt lösas genom att man finner en kompromisslösning. Det avgörande för den anställdes möjlighet att handla yrkesetiskt ansvarsfullt är att fallgropen upptäcks och att han eller hon kan formulera de frågor som gör etisk reflektion möjlig.

2 Samtal om etik – andra delstudien

2.1 Överväganden vid metodval

Syftet med den andra delstudien är att få en fördjupad förståelse för de anställdas reflektioner kring etiska frågor i arbetet med ungdomarna på de särskilda ungdomshemmen. I den första delstudien genomfördes en kartläggning av de etiskt svårhanterade situationer som de anställda vid individuell eftertanke fann relevanta att rapportera. I den andra delstudien var avsikten att få del av de anställdas etiska reflektioner som de visar sig i dialog med andra.

I den ursprungliga forskningsmetodiska planeringen var avsikten att använda individuella intervjuer för att ge personalen tillfälle att utveckla de beskrivna konflikterna och de överväganden som dessa har väckt hos dem. Genom att i intervjun be den intervjuade att utveckla svaren och ge utförliga beskrivningar av etiskt utmanande situationer skulle denna fördjupade förståelse kunna uppnås.

Under bearbetningen av enkätdata i den första delstudien uppstod emellertid tvivel om den individuella intervjuens metodiska lämplighet. För många av de svarande tycks frågan om etiska konflikter varit svår att besvara. Variationen inom gruppen är stor, men tillräckligt många tycks vara ovana att artikulera sina reflektioner kring frågor av etisk natur. En liknande erfarenhet har gjorts vid en studie av lärares etiska konflikter (Colnerud, 1995). Många lärare hade svårigheter att klä sina egna tankar kring etiska frågor i ord i en individuell intervju. En önskan att vara artig och infria intervjuarens förväntningar kan medföra att intervupersonen inte tar den tid som behövs för att explicitgöra sina tankar. Intervjun ger då mera ytliga data än önskat.

En metod som kan stimulera artikulerandet av etiska reflektioner och som ändå ger intervjuaren möjlighet att efterfråga utvecklade svar om så skulle behövas är *fokusgrupsintervju*. Metoden har fått förnyad användning, särskilt inom hälsopsykologi (Millward, 1995). Efter att metoden först arbetades fram under mellankrigstiden och användes för att undersöka människors reaktioner på krigspropaganda (Merton et al, 1990) har den framförallt använts i marknadsundersökningar, vilket gjort den känd som ”quick and dirty” (Millward, 1995). Metoden kan emellertid också användas för seriösa forskningsändamål och är fokuserad i betydelsen av att den innefattar en kollektiv aktivitet. Idén är att deltagarna genom gemensamt engagemang i en fråga stimuleras att verbalt formulera sina idéer och tankar och ”draw out the cognitive structures which previously have been unarticulated” (Kitzinger, 1994, s 106).

Fokusgruppen som forskningsverktyg samlar information på ett mindre distanserat sätt än enkäter och individuella intervjuer. Den avser att fånga personens reperto-

ar av uppfattningar, idéer, antaganden, åsikter och värderingar såsom de uttrycks i närvaro av gruppen och forskaren. Den samlar ”data derived from the group members as they respond to the group” (Bachman, 1993, s 549). Varje gruppmedlem påverkas av de övriga och intervjuarens frågor, stickord, reaktioner. Idén med denna påverkan är att stimulera explicitgörandet av de erfarenheter som sällan diskuteras och efterfrågas.

Fokusgruppens stimulerande effekt på deltagarna är omvitnad (Bachman, 1993). Möjligheten att utforska sina tankar tillsammans med andra och att samtidigt bidra till kunskapsupbyggnaden omkring sociala fenomen och mänskligt handlande är tillfredsställande för deltagarna på ett annat sätt än den individuella intervjun.

Fokusgrupsintervjun kan således väntas råda bot på några av de brister som den individuella intervjun har. Frågan som är utgångspunkten för fokusgruppens samtal bör vara avgränsad men ändå inbjudande till att formulera egna erfarenheter. Frågan som ställdes i den första delstudien används även för detta bruk, dvs deltagarna ombads att beskriva exempel på etiska svårigheter. Gruppen ombads därefter att reflektera över tänkbara handlingsalternativ och sina bevekelsegrunder bakom sina ställningstaganden.

Urval och tillvägagångssätt

Urvalet av institutioner för deltagande i fokusgrupsintervjuer gjordes i avsikt att få variation i samtalet. Det innebär att stora och små institutioner, institutioner som har endast pojkar eller flickor och sådana som har både pojkar och flickor tillfrågades om medverkan.

Efter att en provintervju genomförts på en institution tillfrågades tio andra institutioner (av drygt 30) från hela landet om medverkan genom kontakt med institutionschefen. Medverkan byggde på personalens frivilliga deltagande. Nio särskilda ungdomshem från fyra (av totalt fem) regioner accepterade och vid ett av dessa deltog två fokusgrupper vilket innebär att tio grupper bidragit med att ge underlag för analysen i delstudie två.

Tabell 2. De medverkande institutionernas platsantal och elevsammansättning

Institutionens storlek	Pojkar	Flickor	Både pojkar och flickor
6–12		1	2
21–25	1		2
32–41	1		2

Antalet deltagare i fokusgrupperna varierade mellan 5 och 7. Totalt medverkade

60 personer i samtalens varav 31 var kvinnor och 29 män. Fokusgrupsintervjuerna – här kallade samtalen – pågick i ca en och en halv timme och spelades in på ljudband.

Intervjuaren, en projektanställd medarbetare med kompetens från arbete på ett särskilt ungdomshem, började med att ange syftet med samtalet; att få del av deras tankar och erfarenheter av etiska svårigheter i verksamheten. Därefter gavs frihet åt gruppen att ta sig an ämnet som de själva ville. Det innebär att de teman som grupperna uppehåller sig vid varierar, men att vissa teman återkommer i de flesta grupper. Samtalens varierar också i hur stort utrymme de olika frågeställningarna ges. I några grupper tycks man ha klarat av vissa näraliggande frågeställningar i tidigare samtal, exempelvis risken för övergrepp vid avskiljning,² och passerar dessa fort, medan andra, mera ovanliga, frågeställningar upptar stor del av samtalstiden, exempelvis om man skall försöka förhindra att en elev bildar par med en flicka från lokalsamhället.

Analysen av insamlade data har genomförts med en procedur som hämtat sin modell främst från den kvalitativa ansats som benämns grounded theory (Glaser & Strauss, 1967; Strauss & Corbin, 1990; Starrin, Larsson, Dahlgren & Styrborn, 1991). Den grundläggande kodningen och kategoriseringen bygger på ”the constant comparative method”, vilket i detta fall innebär att alla meningsbärande utsagor jämförs avseende likheter och skillnader. De utsagor som behandlar samma fenomen sorteras i kategorier och underkategorier, i detta fall samtalens teman grupperade utifrån de anställdas uppdrag och arbetsuppgifter i relation till eleverna. Efter denna datanära kategorisering analyseras utsagornas innehörd på en metanivå för att söka kärnan ”the core category” i det empiriska materialet. I detta fall utgörs denna kärna av två aspekter på yrkesetiken inom de särskilda ungdomshemmens verksamhet.

2.2 Resultat – de anställdas berättelser

Denna presentation utgörs av en kategorisering av data, vilken utgår från de anställdas val av teman i samtalens. Det innebär att kategoriseringen är trogen de frågeställningar och problem i de särskilda ungdomshemmens vardag som de anställda väljer att behandla. Föga överraskande återkommer många av de exempel på etiska problem som presenterats i den första delstudien, men även andra teman behandlas. Även om innehållet i exemplen är igenkännbart, skiljer sig externa åt genom att denna presentation bygger på gruppintervjuer, där tankar och tolkningar är föremål för

² Enligt 27§ SoF (Socialtjänstförordningen) kan en elev som vårdas med stöd av 3§ LVU på ett särskilt ungdomshem hållas avskild från de övriga eleverna, om det är särskilt påkallat på grund av att han uppträder våldsamt eller är så påverkad av berusningsmedel att han inte kan hållas till ordningen. Eleven får inte hållas avskild längre än vad som är oundgängligen nödvändigt och inte i något fall längre än 24 timmar i följd. Under avskiljningen måste eleven stå under fortlöpande uppsikt av personalen. Beslut om avskiljning fattas av institutionschefen men måste av praktiska skäl ofta göras omedelbart av den som för tillfället utövar tillsyn eller har det omedelbara ansvaret för verksamheten. Verkställigheten av ett akut ingripande skall genast anmälas till institutionschefen som utan dröjsmål beslutar om den vidtagna åtgärden skall bestå eller avbrytas.

gemensam reflektion till skillnad från den första delstudien som byggde på individuella skriftliga rapporter.

Denna resultatredovisning har två syften. Det ena är att göra känt – för i synnerhet praktiskt verksamma läsare – hur variationen i problematisering och argumentation i etiskt relevanta frågor ser ut. Igenkännandet kan inspirera till egen reflektion. Det andra är att ge läsaren möjlighet att bedöma trovärdigheten i den analys av data som följer i nästa avsnitt.

Inlästa ungdomar

Ett problemkomplex som de anställda berör och som också är att vänta är olika aspekter på att ungdomarna är inlästa på institutionen och att de ibland dessutom läses in³ inom institutionen. Risken att de anställda utför kränkande handlingar mot eleven finns inbyggd i de institutionella ramarna och den maktutövning som tilldelas den anställda (jfr Lundh, 1996).

Att tvångsvårda

Att låsa in ungdomar och behandla dem under tvång väcker självfallet etiska frågeställningar och behandlas i flera av intervjugrupperna. ”Hela situationen är kränkande”, säger någon. ”Hur stor kränkningen är avgörs av vad som sker på insidan”, påpekar någon annan. ”Blir man behandlad med respekt inom institutionen är det inte lika allvarligt.” Exempel på sådan respekt är att man som anställd alltid måste motivera sina ”nej”. De unga har rätt att få veta varför beslutet som rör dem ser ut som de gör och de måste beredas möjlighet att protestera.

De etiska argumenten för att låsa in individer formuleras på olika sätt av olika grupper: ”Vi sätter stopp för ungdomarna, men med en målsättning.” ”Låsningen behövs för att skydda ungdomarna.” ”En del trivs bättre när de är inlästa.” Syftet med tvång och inläsning beskrivs således i termer av ungdomarnas eget bästa. Övertygelsen varierar emellertid: ”Att låsa in ungar – det är nödvändigt men är fel i grunden.” ”Vi gör det även när det inte är nödvändigt.”

Att låsa in ungdomar är något som man som anställd vänjer sig vid när man accepterat institutionens uppdrag. Innan man är van kan det emellertid känna fel och någon nämner sina egna svårigheter att låsa korridordörrar, när hon var nyanställd på institutionen. ”Det var en inre konflikt att ha läsning som arbetsuppgift. Men det

³ Enligt 26§ SoF kan en elev som vårdas med stöd av 3§ LVU på ett särskilt ungdomshem beredas vård vid en enhet som är läsbar om det är nödvändigt av säkerhetsskäl, för att förhindra rymning eller för att genomföra vården. Tiden för vistelse på läsbar enhet är begränsad till två månader. Men om särskilda behandlingsskäl föranleder det, får dock vistelsen där pågå under längre tid förutsatt att det fortfarande är nödvändigt med hänsyn till säkerhetsskäl, för att förhindra rymning eller för att kunna genomföra vården. Ett ytterligare krav är att eleven efter två månader ges möjlighet till vistelse i öppnare former eller utanför hemmet. Institutionschefen beslutar om vård på läsbar enhet.

behövs i många fall för att skydda individen. Jag lärde mig att det fanns de som mådde bättre av att vara inlästa.”

Ett problem som berörs är hur inläsning på avdelning används som bestraffning. Ett team kan, utifrån att ”någon blivit förbannad”, fatta beslut om att en elev inte skall få lämna avdelningen på hela helgen och därefter åker teamet hem på sin egen ledighet. Det team som övertar ansvaret har att verkställa sanktionen, men kan hamna i svårigheter när det gäller rimligheten i åtgärden. ”Killen måste ut och rastas annars får vi passa honom hela tiden.” Teamet som har att genomföra inläsningen har nytt underlag för sina bedömningar, bl a elevens rastlöshet och vad den medför för såväl de övriga ungdomarna som personalen.

Att inläsning och indragna permissioner används som maktmedel i konflikter mellan elev och personal framgår av flera kommentarer. Någon frågar sig om en indragen permission, när man blivit arg på en elev, verkligen är ”behandling” eller om man bara är ”sur”.

Avskiljning/isolering

Avskiljning, inläsning på isolering, tycks omges med högre grad av kontroll och gemensam diskussion än de inläsningar på avdelning som nämndes ovan. Att avskiljning vållar etiska problem och ger upphov till betänkligheter är tydligt i samtalet. ”Det gör ont att avskilja en liten grabb.” Det finns en strävan att finna argument för rimligheten i sådana åtgärder och att formulera ramar för hur avskiljning skall användas och regleras. Det tycks emellertid finnas stora variationer mellan olika institutioner när det gäller såväl hur lång tid man anser att det är rimligt att ha en elev inläst och i hur hög grad det skall finnas personal i närheten av den låsta cellen.

På en institution beskrivs att en elev kan avskiljas från tjugo minuter till två timmar. Åtta timmar är maximum. ”De sitter ensamma, men vi pratar med dem när de lugnat ner sig.” På en annan institution påpekar man att en elev inte får vara avskild för lång tid. ”Inte längre än läggdags.” Andra beskriver att isolering kan vara från tio minuter till en halvtimme och att man alltid har någon utanför som ”försöker dämpa”. Andra menar sig kunna låsa in en elev i tjugofyra timmar. Någon i den gruppen påpekar risken för att man tar i lite extra, ”nyper till” i samband med avskiljningen.

I flera av samtalet om avskiljning väcks frågan huruvida maktövergrepp förekommer. ”Avskiljning används som makt”, säger någon. ”Vi använder inte avskiljning som bestraffning”, påpekas i en annan grupp. ”Ibland är det viktigt att visa vem som bestämmer”, påpekar någon. ”Det borde kunna lösas på annat sätt”, blir invändningen. På en institution menar man att avskiljning inte behövs lika ofta numera för att personalen har ett annat förhållningssätt.

”Om de tycker att man trycker till lite extra väcker man hat.” ”Men konstigt nog kan en kille ty sig lite extra till den som avskiljt.” I resonemangen framförs hypoteser om orsaken till detta. ”Antingen är det för att han har testat och vet var gränsen går eller också är det undergivenhet.”

På en institution tycks man ha försökt minska risken för att avskiljning används som maktmedel genom att reglera vem som beslutar om åtgärden.⁴ ”Inläst i en cell blir man när man inte hållit sig till ordningen och är farlig för sig själv eller andra. Beslutet måste tas av bakjouren, inte av någon trött eller provocerad personal.” I en grupp betonas vikten av att ha kontakt med eleven som avskiljts. ”Man måste prata. Gå ner och kolla. Det är meningslöst utan snack. När de kommit ner till sin ålder på tre till fem år. Det är ett övergrepp att inte prata med dem.” Möjligheten att tillgripa en så pass drastisk åtgärd som isolering tycks således ha medfört att man – åtminstone på vissa institutioner – formulerat hur missbruk av åtgärden skall undvikas.

Att använda våld

Avskiljning sker ofta med våld – att personalen håller fast eleven och bär honom till cellen. ”Att sitta på eleven och hålla fast honom när det kanske är en kille som blivit utsatt för övergrepp” nämnts som betänkligt.

”Vi använder handgripligheter mot självdestruktivitet. Det är inte fult att sätta gränser, bara om man blir förbannad och sätter i armbågen – tar i för hårt”, säger någon. Men det är inte utan tvekan man deltar i att ”fem ligger på en kille som gråter. Vi stöttar, stödjer och trycker ner”, beskriver en annan. Man har inte tid att tänka efter när det gäller att hålla fast en elev. ”Larmet går, man hinner inte fråga.” Någon annan påpekar: ”Att hålla fast kräver att man snackar efteråt. Då ger det trygghet.” Fasthållning tillhör de drastiska åtgärder som tycks ha initierat diskussion om såväl det nödvändiga som riskerna med åtgärden.

Kroppsvistitation och urinprov

Många påtalar som exempel på etiskt kritiska situationer att kroppsvistitation är ett särskilt integritetskänsligt moment. ”Det gäller att ha handduken i beredskap så de kan skyla sig.” ”Ingen ironi, inga nedlåtande värderingar får förekomma, det vill man ju inte vara utsatt för själv.” Ungdomarna är emellertid olika. ”En del vill krypa in och gömma sig medan andra frågar: Ska jag duscha nu?” En del kommentarer rör olika hänsyn i förhållande till flickor och pojkar. ”Tjejer har ofta varit utsatta.” ”Flickorna – när de ska ta av sig för främmande männskor. Det är ett underläge. Man får förklara. En del sliter bara av sig medan för andra går det jättetrögt.”

Urinprovstagningen väcker etiska betänkligheter i förhållande till en del pojkar. ”En del killar vill inte att en manlig ska ta urinprov. Påstår att han är bög och kollar in storleken. Ska eleven få bestämma sånt?” Att situationen är besvärande trots att det finns rutiner framkommer. ”Jag kan inte heller klämma fram en dropp under stress.” ”Nu finns det ju killar som sitter och kissar. Man får köra ett eget race då.”

⁴ Se fotnot 2.

Kravet på urinprov måste ofta motiveras för eleverna. ”När de säger att jag har ju inte gjort nåt förklarar jag att det är ju bra att ha det på papper då.”

Rumsvisitation

Vid rumsvistitation utför den anställda mindre brutala men ändå integritetskränkande handlingar som är specifika för den särskilda ungdomshemsvården. Det framgår av samtalens att många är besvärade av det intrång i elevernas privata sfär som rumsvistitationen medför. När eleven är inne utgörs integritetskränkningen av att ”man gör ett intrång, går in och knackar inte”. När eleven inte är inne kränks hans eller hennes privata sfär på andra sätt. ”Man kan råka se saker som de skrivit. Vi lägger en lapp på skrivbordet att rumsvistitation har skett och berättar vad vi har läst. En gång beslag tog vi kärleksbrev.”

Skälen till rumsvistitation kan vara att personalen vet eller känner på sig att någon har knark eller tändare på rummet. Att visitera enbart utifrån någon annans misstanter kan emellertid kännas oberättigat. ”Jag känner motstånd mot att visitera rummen vid bara vaga misstankar. Tänk om vi har fel. Vi visar vårt misstroende, även om det finns en förklaring med att det är för allas säkerhet.” Flera argumenterar för rumsvistitationens berättigande med just att det är viktigt för säkerheten.

Väckning och läggning

De uttalade skälen till att väcka eleverna, liksom till att ha fast läggningstid, är att de behöver vända tillbaka dygnet och att fasta tider ger struktur och trygghet. De etiska frågeställningar som väcks i samband med dessa arbetsuppgifter har att göra med integritetsintråget och gränserna för elevernas rätt till självbestämmande. ”Det är en konstig situation. Man knackar och killen säger kom in och då låser man upp utifrån.” ”Om jag knackar och inte får nåt svar ropar jag: Nu kommer jag.”

Det är också uppenbart att sättet att väcka och få upp elever ur sängen har förändrats under åren och att det idag dessutom kan variera för olika elever. ”Vi har olika sätt att få upp dem. Det är individuellt. Några vill att personalen kommer och sitter bredvid. Andra har väckarklocka.” Tidigare erfarenheter beskrivs: ”Jag skulle vara duktig i början och få upp dem. En gång ryckte jag av en kille täcket och drog i ungen, som jag inte kände. Han flög på mig. Just då skulle jag vara duktig och göra det jag blivit tillsagd.” ”Vi har ju slutat att lyfta upp dem ur sängen till varje pris och sluttat slänga in plåtkantiner – det gjorde vi förr.”

Mjukare metoder möttes emellertid med skepsis i början. ”När jag började för tio år sedan och gick in med ett glas juice till sängkanten var det fel. Med kvinnornas och utbildningens intåg har det ändrats.” ”Förr kände man sig dum om man satt på sängkanten hos en elev. Nu – man kanske kan få honom att prata om han ligger kvar i stället för att dra upp honom.” Det förekommer extraordinära metoder idag också. ”Vi kastade ut en kille i snön – på skämt. Han låg i sängen dag efter dag. Så gör man ju inte i vardagslivet.”

Läggbilder förefaller inte orsaka några etiska problem, men självklart motstånd från eleverna. Det betonas att man måste handla lika mot alla när det gäller läggning. Om man gör ett undantag får man räkna med att eleverna prövar om det går att uppripa. Till och med om läggtiden framflyttas för att det är nyårsafton, kan eleverna försöka förlänga vanliga kvällar med hänvisning till att de varit uppe till tolvslaget. Ett gränsöverskridande följs således av test på om gränsen håller.

Restriktioner för parrelationer

Ingrepp i elevernas parrelationer sker dels vad gäller förbud att ingå parrelation på institutionen och dels vad gäller möjligheterna att träffa flickvänner, med vilka förhållande inletts tidigare. En särskild problemställning väcks angående nya relationer med flickor från lokalsamhället i vilket institutionen är belägen.

Skälet som anges för att förbjuda ungdomarna att ingå parrelationer trots att man har blandade avdelningar för pojkar och flickor är att de behöver träna sig i att ”umgås vettigt” med motsatta könet. Många flickor som är intagna betecknas som sexuellt utagerande och har tidigare varit utnyttjade. Någon betraktar det som fegt att skapa särskilda tjejerinstitutioner just för att de behöver träna att ha avspända kontakter med killar. ”De rymer ju som illrar och lever i stället på gatan.”

Flickvänner som vill komma och hälsa på får inte övernatta av två skäl på några av institutionerna; dels har de fört med sig droger in och dels har de blivit utnyttjade på avdelningen. Däremot får eleven och hans flickvän träffas då han har permission, vilket betecknas som dubbelmoral av någon.

En annan dubbelhet kan anas i hanterandet av dem som trotsat förbudet och ingått en parrelation på institutionen (de beslagtagna kärleksbreven som nämndes ovan avslöjade exempelvis ett sådant). Som straff används på något håll indraget permission, vilket tycks innebära att eleverna läses in i varandras sällskap.

Pojkarna betecknas i flera grupper som inte mogna att ingå parrelationer. De som är tidigt jagstörda kan inte knyta an. De benämns som egotrippade och egentligen mycket yngre än sin biologiska ålder som emellertid gör dem till ”testosterontanka-de småpojkar”. Samtidigt kan de inte lära sig att umgås med flickor om de inte tränar.

En etisk konflikt kan sägas uppstå mellan elevernas behov av att få träna på att ingå och upprätthålla relationer och ansvaret att skydda flickor från att vara objekt för sådan träning. Någon frågar sig om man kan åse att en flicka och kanske hela hennes familj satsar stort engagemang i en kille från institutionen utan att varna föräldrarna för att relationen kan skada henne. I flera grupper berättas hur man tagit kontakt med fadern till någon flicka som inlett ett förhållande med en av eleverna och föreslagit en brytning. Någon invänder att det är tragiskt och att killen verkligen behövde en ”normal familj”. För att inte bryta sekretessen kring just den elevens problematik kan en anställd berätta vad en elev kan vara intagen för.

Som kriterium för när det finns behov av att varna används i flera resonemang

egna privata erfarenheter av fadersansvar. Den anställda skulle inte låta sin egen dotter inleda ett förhållande med vissa elever. Av detta följer att andra fäder bör varnas när deras döttrar är på väg att råka illa ut. Samtidigt kan detta initiativ till att förhindra elevens möjlighet att knyta kontakt vara motstridigt behandlingsmålen. Någon argumenterar med att det inte är någon behandlingsförlust eftersom killen ”ändå bara ser tjejer som ett objekt och det kan inte vara bra – inte ens för killen”. Det nämns ytterligare ett skäl till att öppet visa sitt ogillande. ”När någon kille är intresserad av min dotter säger jag att jag aldrig skulle tillåta en relation. Jag tror det är bra att de får se att en pappa kan bry dig om sina döttrar. Det ser de sällan.”

Problemet med att intervenera i elevernas parrelationer väcker inte bara frågor kring elevens rätt till integritet och självbestämmande utan också frågor kring valet av lojalitet – med eleven eller flickan ifråga. Därtill uppstår frågor rörande förtroende och sekretess. De varnande samtalens sker bakom ryggen på eleven.

En frågeställning av ytterst konkret natur väcks angående en elev som var smittad av hepatitis C. ”Vi har sekretess och killen har inget ansvar, struntar i att berätta. Tänk om han är HIV-smittad också!” Den skada som eleven kan tillfoga andra är i detta fall inte bara hypotetisk utan också verlig. De anställda tycktes inte se någon handlingsmöjlighet för att varna flickan i detta fall.

Fostran

De särskilda ungdomshemmens verksamhet är etiskt intressant i två avseenden. Det ena rör sig om de etiska normer och principer som personalen styrs av i sitt eget handlande och som aktualiseras i samtliga exemplen i denna undersökning. Det andra rör etik som innehåll, dvs den etiska fostran som man försöker påverka eleverna till att omfatta.

Fostran av eleverna – överföring av normer – rör i samtalens oftast elementära levnadsregler och förvånande sällan normer för mellanmänskligt umgänge, dvs hur eleverna hanterar varandra. Resonemangen förs på två nivåer, dels nödvändigheten av att lära sig viss ordning och dels att den grundläggande ordningen i tiden och rummet också bidrar till att skapa en inre ordning för eleven.

De konkreta och tämligen okontroversiella normer som nämns handlar om att

- sitta still
- inte ha fötterna på bordet
- plocka undan efter sig
- bädda sängen
- dammsuga varje morgon
- sköta egen hygien.

Helt problemfri är emellertid inte rollen som fostrare i dessa avseenden. Elevernas ifrågasättande har en särskild karaktär. De kan tex svara en anställd som säger till dem att plocka upp att ”det kan väl du göra, du har ju betalt”. Eleverna är instängda

och riskerar, som en anställd uttrycker det, att bli "hospitalisera". Någon annan påpekar vikten av att följa upp reglerna för att vara trovärdig. Skälen till regelkraven som anges är att "ungarna behöver fyrkantighet". Hos några finns en uttalad idé om att man skall börja en behandling stramt för att sedan ge eleven ett ökat ansvar.

Eleverna behöver "tighta" gränser. De är mera nöjda då än när gränserna flyttar sig. En rörlig gräns testas hårt. "De är snabba på att utnyttja, går på gränsen, vill ha mer." En hel del av de fostrande insatserna sker genom att skapa rutiner. "Småsaker är viktiga. Att dammsuga varje morgon. Rutiner är viktiga – gränser – att ha dagen inrutad. Annars mår de inte bra. Vi gör det för deras skull."

Någon tycker emellertid att det är svårt att inte vara sig själv, det är "skådespeleri". Det kan exempelvis gälla att bädda sängen. "Jag bäddar inte varje morgon hemma. Här är det viktigt för eleven och man ställer upp på vissa behandlingsmål." Någon menar att det är just inom uppfostransområdet som de stora riskerna för personalkonflikter finns eftersom ens egna värderingar aktiveras. "Det kan explodera."

Det kan uppstå nya frågeställningar med nya rön. När det gäller sängbäddning som bortsett från ovanstående invändning tycks vara en neutral fråga och en enkel regel att kontrollera, har allergiforskningens rön fått konsekvenser. Det som tidigare var självklart rätt kan numera ifrågasättas av medicinska skäl. Som en anställd uttrycker det: "När jag ser en obäddad säng idag går jag förbi och tänker att där frodas åtminstone inte kvalster."

En normfråga som uppenbarligen diskuterats på flera institutioner och där de anställda har olika värderingar gäller förekomsten av s k herrtidningar. Medan några anser att sådana inte bör läsas av eleverna menar andra att det är acceptabelt. Den liberala inställningen tycks i dessa fall vara den som avgjort besluten, d v s herrtidningar tillåts.

De regler som man som anställd skall kontrollera efterlevnaden av måste uppfattas som meningsfulla i något avseende. "Om man inte kan motivera en regel är det dags att slopa den", säger någon. Den skiftande övertygelsen om reglernas berättigande är en källa till ständiga diskussioner och ibland konflikter inom personalgruppen, vilket kommenteras också i avsnittet om personalens lojalitetskrav.

Någon uttrycker också kritik mot att det är typiska "medelvenssonvärderingar" som eleverna möts av på institutionen. "Arbete, hederlighet och inga droger." Andra resonemang fokuserar kravet på att de anställda är förebilder och har högre moral än den allmänna.

Frågeställningar i relation till invandrarelever⁵

En särskild typ av svårigheter för personalen diskuteras i samtalens i relation till vissa invandrarelever. Två aspekter berörs. Den ena gäller personalens osäkerhet i för-

⁵ Termen invandrarelever används av de anställda och preciseras inte i samtalens. Av innehållet i diskussionerna framgår att det ofta rör sig om muslimska elever. Om de har invandrat eller är födda i Sverige framgår inte.

hållande till vad som är berättigade hänsyn till kulturella och religiösa normer. Eleverna sägs använda rätten till religionsfrihet när det passar dem. ”De äter fläsk ibland, beror på humöret. De är troende när det passar.”

Den andra aspekten rör vissa invandrarelevers föraktfulla kvinnosyn. För den kvinnliga personalen gör sig denna påmind i form av olika typer av kränkande handlingar och ”sexuella påhopp”. Det förekommer, enligt samtalens, att manliga kollegor spelar med i dessa ”skämt”. I samtalens inträffar det att eleverna ursäktas med att ”de måste få ha sin kultur”. Andra ifrågasätter om just föraktfull kvinnosyn är en kulturrell norm av det slag som bör respekteras.

Ett annat uttryck för en ojämlik kvinnosyn blir synligt när det gäller SoL-placerade flickor från vissa invandrarfamiljer. De hämtas, enligt utsagor i samtalens, av föräldrarna när de behövs som arbetskraft i hemmet. Det medför givetvis svårigheter i planeringen av behandlingsarbetet, som kan upplevas som bortkastat.

Den etiska fråga som väcks i relation till vissa invandrarelever är huruvida särskild respekt för integritet och självbestämmande skall visas dessa elever. De kulturella och religiösa normer som skiljer sig från de svenska elevernas föranleder personalen att överväga hänsyn som annars inte förväntas av dem. Samtidigt har personalen krav på sig att påverka dessa elever till ett i vår kultur socialt accepterat beteende.

En normativ kommentar kan göras med anledning av dessa problem som personalen pekar på. Det tycks finnas behov av ett språkliggörande av de olika element som ingår i dessa problem. Utan att påstå att denna undersökning ger fullständigt underlag skulle en konklusion kunna vara att personalen har svårigheter att avgöra vilka hänsyn som skall ha dominans över andra. Om man exempelvis godtar en invandrarelevs rätt att kränka kvinnor med hänvisning till att det hör till hans kultur, har man godkänt att respekt för åsiktsfrihet är överordnad skyldigheten att inte skada andra. Det torde vara möjligt, med hänvisning till icke-skade-principen, att avvisa en elevs kränkande handlingar oavsett kulturellt ursprung. Argumentationen inför eleven skulle i så fall vara: Du har rätt att tro vad du vill så länge det inte inkräktar på andras grundläggande rättigheter att undgå skada och erhålla respekt.

Behandling och relationsarbete

Att bevara eller röja förtroende

En återkommande frågeställning av etisk natur rör de förtroenden som eleverna ger de anställda, framför allt sina kontaktpersoner. De flesta tycks vara snabba att hejda eleven, när denne är på väg att berätta något förtroligt. Den anställda gör därvid eleven uppmärksam på att han kommer att föra informationen vidare om han eller hon anser att det behövs. Många elever tycks berätta ändå – ”fast de vet att man inte håller tyst”. Elever kan emellertid också klaga över att ”det finns ingen att prata med”. ”Om det tex gäller att flickvännen är med barn och inga föräldrar skall få veta. Bryter du ett förtroende är du körd. Men ibland vill de att man skall berätta. Man skall ha fingertoppskänsla.”

Någon beskriver hur bilåkning kan framkalla en förtrolig stämning. "Bilsätet är rena schäslongen. Eleverna försäger sig, men jag för det bara vidare om det är något kriminellt." Någon påpekar att han bara röjer information som har med vården att göra och ytterligare någon påpekar att man aldrig kan hålla tyst om det rör sig om ett brott.

En annan typ av situationer som berör frågan om elevens rätt att bestämma vad andra skall veta om honom, gäller kontakter som tas utan elevens vetskaps. Någon berättar att han kan ringa bakom ryggen på eleven för att kontrollera att denne har kommit hem trots att det är beslutat att eleven och föräldern skall klara av sådant själva. Någon annan nämner hur man i samband med utredning av eleven forskar i dennes förflyttna. Tex kan tidigare inblandade tjänstemän, lärare och andra vuxna tillfrågas om mycket privata detaljer om eleven. Denne anställda frågar sig hur mycket som är relevant att sätta på pränt.

Två varianter av förtroenden som rör andra elever näms som känsliga. En anställd beskriver hur han vid ett tillfälle berättade för en elev om en annan elev och först efteråt insåg hur dumt det var. Vanligare är att eleverna tjallar på sina kamrater. De anställda försöker att inte avslöja golaren, men måste ibland handla med utgångspunkt från information som de fått på det viset. Om någon avslöjar att det finns droger inne på institutionen kan skälet vara att de blir oroliga av drogernas närvaro. Allt som avslöjas genom skvaller är emellertid inte pålitligt. "Elever berättar också när de vet att vi inte kan använda det. De kanske drar en vals."

Rättvisefrågor

Rättvisefrågor aktualiseras på olika sätt i samtalen. Dels betonas att rättvisa är att inte behandla alla lika, vilket också är argumentet för den differentierade behandlingen. *Behovsprincipen*, att ge var och en det han eller hon behöver, utgör grunden för detta resonemang. "Vi kan inte ha millimeterrättvisa. De har kommit olika långt." Det är emellertid inte alltid som man lyckas efterleva behovsprincipen. "En del elever är så små att man borde läsa saga för dem på sängkanten. De kommer i skymundan." Behovsprincipen sätts ur spel av elevernas eget agerande. "Det är inte rättvist. Den som tjatar mest får mest. De tysta får mindre än de som gapar och skriker, tex gå ut. Grundregeln – att man skall sköta sig i huset håller inte."

Grundregeln i detta fall är av det slag att *likhetsprincipen* skall råda. Denna innebär att alla skall behandlas lika oavsett individuella olikheter. Likhet inför lagen är ett sådant exempel och i utsagan ovan exemplifieras just hur likhet inför lagen inte råder. Några får fördelar fast de snarare skulle ha negativa sanktioner. Flera poängterar just vikten av att "reglerna gäller lika för alla", men att det samtidigt är svårt att genomföra.

En annan avvikelse från likhetsprincipen gäller att eleven bedöms utifrån sina tidigare handlingar. "En elev kan bete sig bra men får inte credit därfor att han gjort fel förut, tex slagit till en personal för länge sen. Han kan bli surt bemött långt senare."

Oavsett om likhetsprincipen eller behovsprincipen är den i sammanhanget relevanta tycks det som om båda principerna lätt kan sättas ur spel och att de örättsvisor som därigenom uppstår stör en del av de anställda.

Extern relationer

Inom detta område behandlas den frågeställning som rör de särskilda ungdomshemmens förhållande till gällande juridiska normer. Flera grupper diskuterar hur man på de särskilda ungdomshemmen skall förhålla sig till lagar som berör eleverna inom verksamheten såväl som andra.

Polisanmälan

Två teman berör huruvida de juridiska normer som gäller utanför det särskilda ungdomshemmet också skall gälla inom dess väggar. I det ena fallet förs en diskussion som utgår från om polis skall inkallas när man misstänker eller upptäcker innehav av narkotika på avdelningen. Någon hävdar att man inte kan ringa till polisen för allt. "Polisen tycker att vi skitanmäler." Dessutom dröjer det ofta länge innan en rättegång kommer till stånd och det benämns som förkastligt. Någon annan hävdar att även ett särskilt ungdomshem skall anmäla innehav "annars är vi inte trovärdiga". "Vi kan inte skapa vårt eget rättssamhälle." Ytterligare någon invänder: "Vi får inte tro att en annan myndighet kan lösa det åt oss."

Det kan i ett sådant resonemang framstå som att tolerans för brott är högre inom de särskilda ungdomshemmen än utanför. "Är det inte konstigt att man anmäls utanför institutionen för vissa brott men inte inom den?" Logiken som hävdas emot detta är att de särskilda ungdomshemmen är en myndighet. "Det blir för mycket. Vi är ju en myndighet. De är redan inlåsta. Vi kan inte anmäla det som normalt skulle anmälas."

Hot om våld eller våld mot tjänsteman har anmälts. Argument för och emot prövas i samtalens: "Det tar lång tid innan det kommer upp i rätten och det blir obehagligt att möta eleven där." "Vi måste signalera att vi inte tolererar hur mycket som helst. Vi är inga macho, som tål smållar." "Men det är högre risk att något händer här. Vi läser in, kränker och visiterar."

Förhållandet mellan rättsliga instanser och de särskilda ungdomshemmen är inte okomplicerat. På en institution beskrivs exempelvis hur en elev, som anmälts för våld mot tjänsteman och väntar på rättegång, blir utsatt för sanktioner från personalen, eftersom dessa befarar att eleven inte kommer att få någon kännsbar rättslig följd. De bestraffar själva eleven "för säkerhets skull".

Rökning

Rökning och cigarettinköp är ett problem som tillkommit som följd av lagen om 18-årsgräns för inköp av cigaretter. På en institution där de endast har unga elever beslutade man för tvärstopp, dvs förbud mot rökning. På de flesta andra institutioner

ingriper man inte mot rökning. Flera olika utsagor vittnar om samma inställning. "Egentligen är det förbud, men vi ser det som ett litet problem." "De har väl större problem än rökning." "Det är ett marginellt problem, vi blundar." "Eleverna under 18 år får inte handla, men röka, för att vi ska få lugnt."

Eleverna under 18 år förses med cigaretter genom att föräldrarna köper åt dem och de äldre handlar åt de yngre. Det nämns att det är bättre att inte kontrollera bulvanköp, dvs den synliga handeln med cigaretter åt dem som är under 18, eftersom det då kan finnas risk att smygaffärer och svartabörspriser utvecklas i hemlighet. Utsagorna om rökning och cigaretthandel uttrycker att det är konfliktfritt för de flesta i personalen att bortse från lagstiftningen på detta område.

Brottsoffer

Ytterligare ett tema berör elevernas brottslighet. Problemställningen är emellertid av en annan art, eftersom den gäller en idé om att konfrontera eleven med sina tidigare brott, när han anses mogen för det. En anställd berättar om hur han exempelvis brukar ta reda på vem som är ägare till bilar som stjäls under rymningar. Denna information sparar han tills "gruppen vänder om". I början är grabben viktigast, men i slutet av behandlingen kan det tas upp och eleven ställs inför vetskapsen om vems ägodelar han skadat.

Lojaliteten med de drabbade i lokalsamhället är stark var sig det gäller sönderslagna fönsterrutor, stulna bilar eller stulna båtar. Lojaliteten med eleverna är emellertid också stark och de anställda resonerar om det förvirrande i att som granne vara förbannad över skador som en elev vållat och samtidigt som anställd försöka se det inträffade som en händelse att arbeta med i elevens behandling. Att inta olika perspektiv, grannens eller behandlarens, kan skapa inre konflikter.

Personalens interna relationer

Påfallande stor del av samtalstiden i gruppintervjuerna åtgår till att behandla frågeställningar och fenomen som är av personalintern natur, snarare än bekymmer för eller med eleverna. Det är framförallt två teman som domineras i diskussionerna, varav det första tog stort utrymme också i den första delstudien. Det gäller lojalitet, konformitet och likhet inom personalgruppen. Det andra gäller professionella gränser.

Att hålla ihop

Kravet på lojalitet inom personalgruppen ställer till olika problem. Att alla inom ett team handlar lika i vissa – framför allt gränssättande – situationer gentemot eleverna betraktas som självklart. Alla måste stå bakom exempelvis regler om läggtider. Man måste som anställd foga sig också i beslut som man inte själv anser legitima. En anställd berättar exempelvis om hur övriga på avdelningen beslutat att ha kylskåpet låst när hon inte var närvarande. Hon hade svårt att inse det berättigade i beslutet,

men var tvungen att försvara det vid elevernas ifrågasättande. Andra påpekar hur de inhämtar övriga anställdas argument för olika beslut, för att sedan använda dessa i diskussioner med eleverna. ”Oavsett vad jag tycker måste jag backa upp det som är bestämt.” Ibland är det emellertid särskilt svårt att acceptera att teamet beslutar något annat än det man själv förfäktar. ”Jag misslyckades att övertyga de andra om att en elev skulle få permission. Jag fick gå till henne och meddela beslutet med deras argument.”

Någon personalgrupp beskriver hur de balanserar den lydnad de ålägger sig gentemot fattade beslut, mot friheten att ompröva samma besluts giltighet. De är lojala fram till sina onsdagsmöten då sådana diskussioner är tillåtna. Om eleverna försöker splittra personalgruppen eller testar besluten hänvisas de till att vänta på resultatet av dessa onsdagsmöten. Det förhindrar bl a att någon ”kör sitt eget race och blir populärvårdare”. Detta problem kommenteras i flera grupper. ”Det är lättare att säga ja än nej.” ”En tog egna beslut t o m när de gällde permission.” Det påpekas också att ”ny personal ibland går emot gammal personal och ställer sig på elevernas sida”.

Att tiga ...

Behovet av en enad personalgrupp vad gäller gränssättning för eleverna är begripligt, i synnerhet som personalen utsätts för ständiga attacker när de upprätthåller gränserna. Den personliga relationen mellan personal och ungdomar medför också, som Levin (1998) påpekar, att *personalen blir oskyddad och öppen för ungdomarnas otålighet, irritation, aggression och rädsla* (s 201). Att hålla ihop kan vara ett sätt att klara de olika hot om upplösning som lurar runt hörnet.

Det tycks emellertid som om kravet på enighet i detta avseende får en överspridning till andra områden, som om enighet på scenen d v s inför eleverna, alltid måste innebära enighet även bakom scenen. Några kommenterar vikten av att de anställda har rätt till åsiktsfrihet i frågor som inte är direkt knutna till behandlingen. ”Man kan väl inte behöva vara lojal med varandra när det gäller åsikter? Om jag och en kollega tycker olika om en film måste jag väl få säga det utan att han blir sur.” Kravet på konformitet kan tydligt även gälla åsikter i triviala frågor.

Ett annat problem som den kollegiala lojaliteten medför är att man som anställd kan känna sig tvungen att sympatisera med kollegors handlingar även när dessa av berättigade skäl kan ifrågasättas. En variant rör anställda som begår övertramp gentemot eleverna. ”Vi försvarar varandras övergrepp inom myndigheten. Det finns personal som är på gränsen och som vi borde ta itu med.” ”Det finns personal med ett mycket torftigt språk, som har en rå ton med sexuella anspelningar gentemot eleverna.” Andra yttranden visar att det är svårt att säga ifrån när någon försummar tjäns-teålligganden, t ex nattvak som somnar.

Någon berättar om sitt eget övertramp; han blev rasande på en elev och slet tag i honom så att hans kläder gick sönder. Det han vill peka på är att de anställda som var närvarande inte ingrep vare sig verbalt eller i handling, men att hans egen kontakt-

elev sa till honom att sluta. Han hade önskat att kollegorna hade hejdat honom och förvånades över deras passivitet.

Den kollegiala lojaliteten tycks också medföra att de anställda inte tillåter sig att invända mot kollegor som ger uttryck för fördomsfulla attityder. Det finns anställda som uttrycker föraktfull kvinnosyn – som spelar med i invandrarelevers syn på kvinnor – och som deltar i grova skämt. ”Ska jag gå emot mina arbetskamrater när de gör fel? Sådant är det tabu att prata om.” ”Vi vet saker som händer men gör ingenting åt det. Det är så stort. Som tex att alla bränner hemma. Man skvallrar inte.” I kontrast mot denna passivitet finns också de som uttrycker att ”vi måste stötta kvinnliga anställdas nej mot invandrarkillar”.

... eller säga emot

Utsagor som ger exempel på situationer då kollegor inte förbehållslöst håller med varandra förekommer. Någon beskriver hur en anställd som givit en elev en örfil väntade sig att kollegan skulle medverka till inläsning av eleven, men att han inte gav kollegan rätt. Han ansåg att det saknades grund för åtgärden och att kollegan handlat överilat.

Det finns också resonemang som ger uttryck för vikten av att framföra sina olika meningar i diskussioner om behandlingen av eleverna, men det gäller samtal utanför scenen. ”Man måste lita på andra när man själv är alltför involverad med en elev.” ”Vi gör olika bedömningar. Kontaktmannen vill ge permission, men övriga anser att eleven är odrägglig.”

En grupp ger uttryck för att en förbättring av diskussionsklimatet på institutionen har inträtt. ”Förr hade vi regler. Nu kan vi diskutera. Man kan säga: ’jag tycker inte det’. Vi lyssnar och man respekteras. Min värld blir mycket större av det.” En annan grupp påpekar också att man gått mot större öppenhet. ”Nu kan man säga till en kollega ’Nu är du ute och cyklar’.”

Ett område där olikheter accepteras är behandling av invandrare. ”Vi gör olika bedömningar av invandrares rätt till särbehandling. Där finns det utrymme för olikhet.”

Flera grupper påpekar värdet av det samtal som själva gruppintervjun initierat. ”Vi behöver sådana här samtal.” ”Vi behöver prata om hur vi gör, inte bara om hur eleverna gör.” ”Vi saknar riktmärken – var går gränsen för oss?” Men de påpekar också svårigheterna med att föra uppriktiga samtal. ”Vi är rädda för att våra varandra.”

Gruppkonformismens problem

En utsaga som är avsedd att uttrycka en positiv utveckling, ”vi växer ihop och får liknande värderingar” kan också ses som en varning för gruppkonformism. Ibland är likhet en dygd, ibland ett hinder för utveckling. Ibland är lojalitet en nödvändighet för att uppdraget i förhållande till eleverna skall kunna utföras. Ibland är lojalitet en legitimering av handlingar som är under gränsen för det etiskt acceptabla.

Det förefaller nödvändigt att undersöka i vilka avseenden lojalitet med fattade beslut och likhet i handlandet är av godo och när i stället mångfald i åsikter och det öppna ifrågasättandet av varandra och varandras ställningstaganden är av godo.

Det tycks som om all slags sammanhållning i personalgruppen betraktas som ett enda fenomen. Konsekvensen kan bli att nödvändiga invändningar för verksamhegens utveckling censureras innan de yttras.

Professionella gränser

Flera utsagor berör frågan om att förhålla sig professionellt och att kunna hålla gränserna för ett professionellt handlande i det vardagliga arbetet. En variant är att öppna gränsen till sitt eget privatliv. ”Någon tar hem elever. De får kläder och snus.” ”En del vill vara kompisar och inte personal. Det blir ju roligare så.” ”En i personalen tog med sin dotter hit, men en elev sa ifrån. Han sa ’Jag bor här’.” Andra gränsöverskridanden gäller det egena beteendet. ”Personal som rapar och fiser vid bordet – det tycker jag är fel. Det hjälper om eleverna säger till honom att sluta.”

Det finns också utsagor som berör att anställda kan vara alltför upptagna av egna reparationsbehov. ”En del försöker terapeuta sig själva genom att jobba på institution.” ”Det finns labila personer som vill ge intryck av att vara stora och starka.”

Slutligen finns det yttranden i själva gruppintervjun som indirekt avslöjar en privat snarare än professionell hållning till eleverna. ”Man måste kunna säga till: ’Jag blir så trött på dig – försvinn.’ Det är ju livet. De kränker oss – då måste vi få kränka dem.” ”Vi är jamsiga och tar hänsyn och ska inte sårta, men eleverna får sårta hur som helst. Det är inte rimligt.” Sådana utsagor vittnar om att den anställda inte intagit en yrkesmässig roll i förhållande till eleverna utan resonerar som om relationen var jämlig. I ett annat samtal ges exempel på en motsatt och professionell hållning: ”Vi får höra nedvärderande saker om oss. Jag har aldrig hört någon svara på samma sätt.”

Sammanfattningsvis kan sägas om de personalinterna frågeställningarna att de inte i första hand är yrkesetiska i den meningen att de äventyrar någon särskild etisk princip i förhållande till eleverna. De bör emellertid uppmärksammjas. Skälet till detta är att de tangerar den yrkesetiska diskussionen och att problemområdet torde behöva dissekeras – sönderdelas i sina olika mindre beståndsdelar – för att synliggöra i vilka avseenden lojalitetskraven gynnar eller hämmar gruppklimate och därmed verksamhetsutveckling i allmänhet och utveckling av den yrkesetiska diskussionen i synnerhet. Dessutom tar dessa frågor stort utrymme – och sannolikt därmed stor energi – i personalens medvetande.

2.3 Sammanfattning

De teman som behandlas i personalens samtal kan sammanfattas i de uppgifter de utför i relation till eleverna. Dessa uppgifter är

- *Disciplinering* Kontroll över rum, tid, kropp.
- *Fostran* Elementära normer för hygien, tid och ordning.
- *Behandling* och relationsarbete. Bygga upp tillit med hjälp av bl a förtroende och rättvisa.

Inom dessa arbetsuppgifter väcks åtskilliga frågeställningar av etisk natur, i synnerhet i den första kategorin. Disciplinering, att utöva kontroll över en annan individ, utmanar dennes rätt till autonomi och integritet. Det rör sig inom de särskilda ungdomshemmen förvisso om unga individer och de avsteg som görs från principerna om dessa rättigheter görs i elevens intresse i nuet eller framtiden. De etiska argumenten för att tvångsvärda en elev kan vara skydd, gränssättning, trygghet. De framtidens önskvärda effekterna av behandlingen kan vara bl a att eleven skall internalisera normer av gränssättande och självbevarande karaktär och att eleven skall få möjlighet att lära sig verbalisera sina tankar och upplevelser.

Samtalen berör också andra relationer som ger upphov till normkollisioner av mer eller mindre etisk natur, men lämnar utrymme för etiska bedömningar.

- *Externa relationer* Förhållande till polis- och rättsväsende.
- *Interna relationer* Kollegial lojalitet.

Relationerna till polis och rättsväsende är juridiskt bestämda. Personalrelationerna är delvis av yrkesetisk relevans, eftersom konformitetskraven återverkar på personalens möjligheter till reflekterande yrkesetiska diskussioner.

De anställda aktualisrar teman som i något avseende uppfattas som etiskt problematiska och som de själva identifierar som moraliska konflikter, antingen egna inre konflikter eller konflikter mellan de anställda. Flera teman återkommer – foga förvånande – i delstudie ett och två. Tillskottet i den andra delstudien är framförallt själva resonemangen och diskussionerna av de etiska aspekter de anställda anser problematiska. De anställdas varierande argumentation och deras reflektioner ger en möjlighet att förstå innebörderna av de upplevda svårigheterna och ger en bild av hur de hanterar dem.

3 Två aspekter i de anställdas samtal

De anställda kan sägas uppehålla sig vid två aspekter i sina samtal om etiska svårigheter i arbetet:

- *berättigandet* av de åtgärder som andra beslutat om, själva placeringen, och av de åtgärder de själva beslutar om inom institutionen
- *riskerna* för oberättigade handlingar, övermakt, som finns inbyggda i dessa åtgärder.

De anställda har därmed i samtalen påbörjat en diskussion om grunderna för en yrkesetik inom de särskilda ungdomshemmen. De två aspekter som behandlas är nämligen centrala i all yrkesetik.

3.1 Jämförelse med yrkesetiska koder

De etablerade professioner som formulerat sina yrkesetiska principer och ståndpunkter i form av etiska koder ger uttryck åt samma två aspekter som kan urskiljas i den särskilda ungdomshemspersonalens samtal: *Det goda man vill göra* – det berättigade i yrkets utövande – **och** *det onda man inte vill göra*, d v s de restriktioner man ålägger sig. Koderna innehåller, ofta i en portalparagraf, en beskrivning av professionens samhällsnytta, exempelvis som i läkarnas fall att rädda liv och främja hälsa. Med hänvisning till denna samhällsnytta har professionens utövare rätt att göra undantag från principer som annars är gällande i mellanmänskliga relationer, exempelvis har kirurgen rätt att tillfoga oss temporär skada för att kunna uppfylla sitt yrkes mål. För att kunna lita på att kirurgen inte missbrukar det oerhörda övertag han eller hon har över en nersövd patient måste patienten garanteras att kirurgen har gott etiskt omdöme förutom hög kompetens. Den etiska koden uttrycker därför restriktioner som läkare ålägger sig för att maximera det goda man gör och minimera det onda.

Hos andra professioner kan man hitta andra, för verksamheten relevanta, inskränkningar för yrkesutövarna. I exempelvis psykologernas etiska kod anges ett antal restriktioner som har att göra med upprätthållandet av professionella gränser – psykologen får inte ingå i sexuella eller andra privata relationer med klienter och inte genomföra psykologisk utredning eller behandling utan klientens informerade samtycke.

I flera professionsetiska koder anges också hur man skall ställa sig om det uppstår lojalitetskonflikter mellan kollega och klient. Den professionelle yrkesutövaren skall respektera sina kollegor men *aldrig på bekostnad av klientens väl*. Denna princip visar sig relevant för de flesta yrkesgrupper eftersom lojaliteten med den egna personal- eller yrkesgruppen riskerar att få större betydelse för den enskilde än lojaliteten med patienten eller klienten (Colnerud & Granström, 1993; Colnerud, 1995, 1997). Detta problem visar sig aktuellt även i de särskilda ungdomshemmens personalgrupper.

Dessa exempel från andra yrkespraktikers etiska principer kan ha relevans som referenspunkter för de särskilda ungdomshemmens yrkesetiska diskussioner. Även om detaljerna i olika yrkespraktiker uppvisar stora olikheter aktualiseras vissa generella principer, när man arbetar med människor i beroendeställning. Denna likhet framkommer i denna undersökning genom att personalens erfarenhetsbaserade samtal om etiska utmaningar i arbetet uppehåller sig vid dessa två centrala dimensioner – berättigandet och riskerna – d v s det *goda* man vill göra för eleverna och de *risker för maktmissbruk* som följer av verksamhetens karaktär. Man skulle kunna anta att i yrken av det slag som de särskilda ungdomshemmens verksamhet innefattar, där utövaren har att handla i strid mot principerna om klientens rätt till självbestämmande och integritet, finns inbyggt att fråga sig vad som gör dessa övertramp berättigade och vilka risker för överutnyttjande av makten som kan inträffa, åtminstone om verksamheten tillåter en reflekterande hållning.

3.2 Berättigande och egenrestriktioner

De anställdas samtal innehåller många exempel på resonemang om skälen till åtgärderna som riktas till eleverna. Reflektioner kring risker förkommer också. I detta avsnitt lyfts dessa utsagor fram och kommenteras som exempel på en begynnande yrkesetisk diskussion.

Den disciplinerande uppgiften

Innehållet i samtalet visar att de anställda lätt identifierar risker för maktmissbruk när det gäller *disciplinerande* uppgifter. I samband med att de anställda tar kontroll över eleven när det gäller rum – att låsa in, när det gäller tid – att schemalägga dagen, och när det gäller kroppen – att hålla fast eleven, har personalen formulerat såväl det berättigade som riskerna i dessa arbetsuppgifter. I samtalet explicitör de sina argument för åtgärderna genom att ange olika skäl till att dessa är i elevens intresse. Åtgärderna sägs fylla elevens behov och är för elevens bästa t ex att hålla fast en elev för att förhindra att han gör illa sig själv eller andra. Sådana inskränkningar i elevens frihet och sådan utsatthet medför också risker som formuleras t ex att det är rätt att sätta gränser om man inte blir förbannad och sätter i armbågen eller tar i för hårt. Ett annat exempel på en sådan utsaga är att man måste ha handduken i beredskap så eleverna kan skyla sig när de kroppsvisiterats och duschat. Visitering och dusch gör eleven ren i dubbel bemärkelse och han eller hon ”får papper på” att inga droger medförs. Elevens utsatthet kan dock riskera att ytterligare öka om inte den anställda är snabb att tillhandahålla handduken. Ytterligare exempel på utsagor som balanserar risken för maktmissbruk mot det berättigade i åtgärden är när personalen av säkerhetsskäl visiterar rummet och informerar eleven om att man varit inne i rummet genom en lapp på skrivbordet.

Bland dessa kontrollerande arbetsuppgifter återfinns de som tydligt bör vara föremål för fortsatt yrkesetisk diskussion. Beroenderelationen, d v s elevens utsatthet i

förhållande till personalen, är uppenbar i de särskilda ungdomshemmens verksamhet. Utgångspunkten för yrkesetiska diskussioner bör därför vara att fortlöpande undersöka det berättigade i de åtgärder man riktar mot eleven.

Det bör samtidigt påpekas att personalen på de särskilda ungdomshemmen sannolikt inte alltid känner sig som om de innehade makt över eleverna. Samtalen avslöjar att de ofta upplever sig maktlösa och utsatta. Deras ord åtlyds inte, de attackeras och provoceras, de prövas och de försätts i situationer som de inte själva väljer. De åläggs uppgifter från myndigheter som de har små chanser att lyckas med. Denna maktlösthet inför uppdraget och inför elevernas många gånger låga motivation att medverka, kan medföra att man som anställd glömmer den makt man trots detta faktiskt utövar i den vardagliga yrkesutövningen inom institutionen.

Flera utsagor vittnar om att man som nyanställd reagerar mot de uppgifter man åläggs i de särskilda ungdomshemmen. Det känns fel att låsa in ungdomarna, men man tvingas lära sig, säger en anställd. Nyanställda ställer sig ibland på elevernas sida mot den erfarna personalen, berättar en annan.

Detta fenomen – att arbetsuppgifterna på de särskilda ungdomshemmen utmanar den vardagsmoral och känslighet för andras rättigheter man i allmänhet outtalad bär med sig – är ett tecken på att en yrkesetisk diskussion behövs. Om personalen endast lär sig att stå ut med att utföra handlingar som är motstridiga mot vad de anser vara rätt i normala fall, utan att se på vilka sätt dessa handlingar är – eller inte är – i eleverns intresse, riskerar de att utveckla skuldkänslor vilka i sin tur kan utvecklas antingen till cynism eller uppgivenhet (jfr Hargreaves & Tucker, 1991). Att hållbart formulera och explicitgöra på vilket sätt olika åtgärder har sitt berättigande för eleven – eller andra berörda – är en ansträngande men nödvändig intellektuell procedur för att hålla den yrkesetiska medvetenheten hög. Resultatet av en sådan diskussion kan ibland vara besvärande genom att man upptäcker att det är svårt att försvara det berättigade i etablerade rutiner. Rutiner har emellertid tidigare övergivits utan större saknad. Man har tex slutat slänga in plåtkantiner hos svårväckta elever.

Fostraruppgiften

Fostraruppgifterna, vilka innebär normpåverkan av mera vardaglig karaktär, väcker inte i lika hög grad frågor om berättigande och risker för maktmissbruk hos de anställda. Att hålla gränser, att kontrollera reglernas efterlevnad i olika avseenden tycks tämligen okontroversiellt. Det fenomen som kallas struktur, fyrkantighet, stramhet eller inrutad tillvaro ses som berättigat eftersom eleverna antas sakna sådan struktur från sin tidigare tillvaro. Svårigheterna som nämns i samtalen handlar om att den anställda kan ha svårt att upprätthålla regler som man själv inte anser viktiga eller följer privat. Medan de ovan nämnda disciplinerande uppgifterna riskerar att medföra bruk av övermakt, utgörs problemen i dessa senare fall av att den anställda *inte* brukar sin makt att upprätthålla gränserna. Åtskilliga utsagor handlar om vikten av att man är lojal med beslut och regler, vilkas beslutsunderlag man ifrågasätter.

Ibland anges motivet vara elevernas bästa, dvs elevernas behov av fasthet och konsekvens. Ibland anges motivet vara personalens intresse, dvs personalens behov av att hålla ihop och inte erbjuda någon spricka som kan inbjuda till splittringsförslag från elevernas sida.

Behandlande uppgifter

Frågeställningarna som väcks av de behandlande uppgifterna behandlas också i termer av berättigande och risker för övertramp. De resonemang som förs kring det förtroendeskapande relationsarbetet innehåller flera försök till gränsdragningar mellan vad som skall anses vara berättigat att röja och vad som kan utgöra ett svek mot elev och äventyra uppbyggandet av en tillitsfull relation. I några av samtalena sker en nyansering av kravet på att alla i personalen skall få veta allt som sägs, som bygger på att man prövar det berättigade i denna etablerade norm. Informationen sägs skall gälla allvarliga händelser eller kriminella handlingar för att alla skall behöva underrättas. I övrigt prövas om det kan anses vara i elevens intresse att förtroenden röjs.

Eleverna behöver förvisso gränser, rutiner och struktur, men också respekt och tillit. Det är svårt att ersätta en föräldrarelation inom tjänstens ram. Den konkreta värdemässiga gemenskap som finns i familjen saknas, påpekar Levin (1998). Socialisation eller överjagsuppbryggnad förutsätter en tillitsfull relation till de vuxna som skall vägleda den unga individen. De anställda har små möjligheter att lyckas med denna uppgift utan att skapa någon form av anknytning. Kontaktmannaskapet kan ses som en institutionalisering av anknytning. Eftersom den emellertid är att se som ”kärlek på tjänstetid” (Beckman, 1981) styrs den inte av den ömsesidighet som vanligen karakteriseras föräldraskap varför den kan behöva regleras av explicitgjorda yrkesetiska normer. Den professionella relationens karaktär är att den är ojämlik och tvångskommenderad.

Sammanfattningsvis kan konstateras att de anställda på de särskilda ungdomshemmen tycks ha mycket att vinna på att diskutera verksamheten i yrkesetiska termer. Disciplinering, fostran och behandling kan framstå som konkurrerande uppgifter. Att utreda de grundläggande aspekterna – berättigande och risker – i verksamheten skulle kunna ge en form av vägledning i ett svårt uppdrag.

3.3 Några modeller för etisk reflektion och utveckling

För att studien skall ge ett pedagogiskt tillskott introduceras i denna diskussion några teoretiska perspektiv på de särskilda ungdomshemmens yrkesetiska område. Dels diskuteras en konsekvensetisk modell som utgångspunkt för de etiska ställningstaganden som de anställda ställs inför, dels presenteras tre modeller som ger underlag för att betrakta de skillnader i moralisk mognad och etisk medvetenhet som framträder mellan individer.

En konsekvensetisk tankemodell

Det förefaller rimligt att anta ett konsekvensetiskt sätt att bedöma handlingar när det gäller påverkan av unga individer på de särskilda ungdomshemmen, eftersom hela verksamheten är inriktad på att åstadkomma goda konsekvenser i framtiden. Det som görs i form av olika lärande, fostrande och utvecklande insatser har sitt berättigande i att eleven väntas bli hjälpt till att på ett ändamålsenligt sätt ta sig an sitt eget liv. Det eleven skall utrustas med kan beskrivas som ett någorlunda stabilt jag och ett över-jag som gör samvaron med andra i en samhällsgemenskap socialt möjlig.

Tecken från elevens tidigare tillvaro tyder på att denna utveckling riskerar att uteblå och att eleven behöver skyddas för skadlig eller försumlig behandling i hemmet eller är benägen till självdestruktivt eller för andra destruktivt beteende.

Frågan är då i vilken utsträckning tvång är försvarbart för att åstadkomma denna utveckling. Tännsjö (1995) hävdar att det är etiskt otänkbart att utöva tvång mot en vuxen, beslutskapabel individ – to m om det sker med hänvisning till hans eget bästa. På de särskilda ungdomshemmen rör det sig om unga individer med reducerad beslutskapacitet – reducerad i meningens att de kan antas inte ha kompetens och erfarenhet nog att bedöma konsekvenserna av olika handlingsalternativ. Det kanske snarare bör betecknas som reducerat beslutsunderlag. Dessutom finns det anledning att anta att många elever har begränsad impulskontroll och ofullständigt utvecklat över-jag. Att vara beslutskapabel innebär dels att man kan göra rimliga prognoser, dels att man kan kontrollera sina handlingar.

Elever som placeras på de särskilda ungdomshemmen kan därmed anses sortera under en annan kategori än de vuxna beslutskapabla. Tännsjö (1995) menar också att det är försvarligt att särbehandla unga med hänvisning till deras ungdom. Även om de kan anses kapabla att fatta beslut innebär deras bristande erfarenhet att de inte är ”kloka nog för att kunna betros med full frihet i” (ibid, s 155) beslut om sitt eget vårdbehov. Det kan finnas skäl att påtvinga dem vård i vissa situationer uteslutande i deras eget intresse. Men Tännsjö formulerar också ett avgörande krav på innehåll och kvalité i den vård den unge under tvång blir föremål för om tvången skall anses vara legitimt. Samhället måste kunna ”visa att den vård det tvångsvis erbjuder också är en effektiv vård och en vård som inte har negativa sidoeffekter, vilka uppväger den botande effekten” (ibid, s 155). Om det inte går att visa att vården är bra för individen faller således dess berättigande.

Skall man ha rätt att tvinga en elev att vistas på ett särskilt ungdomshem måste man kunna visa att detta är en bra plats att vistas på. De som har att utföra denna bevisning är personalen. Att inta ett sådant perspektiv på sin roll kan vara främmande om man tagit förutsättningarna för sitt uppdrag för givna.

En jämförelse med grundskolans lärare kan göras. Skolplikten innebär att läraren kan räkna med att eleverna finns i skolan oavsett kvalité i undervisningen. Det har – åtminstone tidigare – medfört att somliga lärare har betraktat eleverna som några de har förfoganderätt över. Enkelt uttryckt ansåg de sig ha rätt till eleverna. Ett motsatt

perspektiv innebär att man tillerkänner eleverna rättigheter medan de vistas i skolan just för att de är skyldiga att vara där. Staten kan inte rimligen ha rätt att utkräva skolplikt om inte skolan är ett bra ställe att vara på. Det är lärarna som utgör garantin för att skolan är ett sådant bra ställe. Och det förutsätter att lärarna är yrkesetiskt medvetna om sina skyldigheter gentemot eleverna, att de inte utnyttjar sin makt utan ålägger sig restriktioner i förhållande till den.

Om vi tillämpar samma resonemang på de särskilda ungdomshemmen kan vi förenklat skissa två alternativa förhållningssätt till eleverna. Den ena varianten skulle i så fall kännetecknas av att personalen utgår från att elevens tvångsplacering på institutionen ger personalen rätt till eleven. Eleverna finns där som objekt för personalens verksamhet och de har begränsade rättigheter som följd av att de inte kan välja bort vården. Det finns utsagor i denna undersökning som kan vara uttryck för en sådan inställning. Exempelvis säger en anställd ”Vi är jamsiga och tar hänsyn och skall inte våra, men eleverna får våra hur som helst. Det är inte rimligt.” Argumentet som framförs för att inte låta eleverna uttrycka sig vårande, är inte deras eget behov av att få utveckla social kompetens (elevens intresse) utan antyder snarare att relationen mellan personalen och eleverna skulle kunna betraktas som jämbördig och att eleverna har samma skyldigheter mot personalen som dessa har mot eleverna.

Den andra varianten karakteriseras av att personalen anser sig ha yrkesetiska skyldigheter gentemot eleven och att bibringa eleven en så god vård att tvång kan anses berättigat. Just för att eleven är tvungen att vistas på ett särskilt ungdomshem har han eller hon rätt till en etiskt rimlig och ändamålsenlig behandling från personalens sida. Utsagor som ger exempel på detta förhållningssätt finns det flera av. ”Hur stor kränkningen (att vara inlåst) är avgörs av vad som sker på insidan.” ”Blir man behandlad med respekt inom institutionen är det inte lika allvarligt.” I de särskilda ungdomshemmens fall finns särskilt stor risk för kränkningar i förhållande till eleverna, genom att gränser skall sättas, motstånd skall bjudas, personligt känsliga områden skall beröras. Det förefaller därför särskilt viktigt att personalen har en yrkesetisk medvetenhet.

De anställda skall genom sin vård och behandling av eleverna visa att tvången är berättigat. De skall således se till att den unge inte ”utsätter sin hälsa eller utveckling för en påtaglig risk att skadas genom missbruk av beroendeframkallande medel, brottslig verksamhet eller något annat socialt nedbrytande beteende”. Denna lagtext som motiverar tvångsvård av ungdomar utpekar således droger, kriminalitet och annat socialt nedbrytande beteende som skäl till vård under tvång. Sådant skydd förefaller inte så svårt att åstadkomma under själva vistelsen på ett särskilt ungdomshem, men för att vården skall vara motiverad bör den ge goda effekter också för eleven i framtiden och öka elevens förmåga att sörja för sitt eget bästa.

Den tvångsvård som är föregångare till dagens särskilda ungdomshemsvård har enligt empirisk forskning beklagligt visat sig föga ägnad att uppnå detta mål. I en uppföljningsstudie vid 28 års ålder av ungdomar som tidigare varit intagna på Löv-

sta skolhem, visade Dalteg & Levander (1995) att tolv procent var döda, åtta procent var föremål för psykiatrisk vård, tjugonio procent var i fängelse och sjutton procent var villkorligt frigivna. Levins (1998) resultat från Råby är lika nedsläende. Han visar att sjuttio procent av Råbyungdomarna klarar sig dåligt eller mycket dåligt. Frågan är om dagens differentierade vård och individuella behandlingsprogram förändrar bilden.

Tvångsvård försätter eleven i en utsatt och utlämnad relation till personalen. Des-
sa har rätt att i vårdens namn utföra åtskilliga handlingar som utgör intrång på den
enskildes rätt till integritet och autonomi, exempelvis låsa in, visitera, dra in permis-
sioner. Ett krav som kan ställas på dessa åtgärder är att de skall kunna försvaras med
hänvisning till elevens bästa. Det tvång som utövas för att personalen gör det
bekvämt för sig eller tillgodosser sina egna behov kan inte anses berättigat, tex när
man läser in eleven i ilska eller drar in permissioner för att man är sur på eleven.

Sammanfattningsvis innehåller en konsekvensetisk tankemodell att de särskilda ung-
domshemmen i sig måste försvara sin existens med att de utgör det bästa behan-
dlingsalternativ som står till buds. De tillfälliga etiska avsteg som görs inom institu-
tionen i behandlingens namn måste på samma sätt kunna försvaras utifrån att de
utgör bästa sättet att garantera varaktigt goda konsekvenser.

Moralisk intuition och yrkesetik

Verksamheten på de särskilda ungdomshemmen och de uppgifter som de anställda
har att utföra i förhållande till ungdomarna utmanar ibland den moraliska intuitio-
nen, dvs de införlivade och oreflektorerade uppfattningarna om vad som är det rätta att
göra i en viss situation. Detta fenomen exemplifieras i föreliggande undersökning
genom berättelserna om hur flera nyanställda reagerat mot att utföra sina åläggan-
den.

Moralisk intuition varierar givetvis mellan olika individer, liksom hur lyhört vi
lyssnar till dem. Hamm (1988) menar att en professionell etisk beslutsprocess påbör-
jas med att yrkesutövaren *intuitivt uppfattar* att det finns en etisk valsituation – att
något viktigt värde står på spel. Därefter görs en *sortering i oviktiga och viktiga*
detaljer i situationen. Vilka som kan betraktas som oviktiga ger han ingen anvisning
om, men ett exempel från denna studie på sådana – åtminstone mindre viktiga –
detaljer kan vara att hålla sig väl med sina kollegor i jämförelse med att handla med
sikte på elevens väl.

Det tredje steget i den professionella beslutsprocessen, menar Hamm (*ibid*), sker
genom att *det etiska valet görs analytiskt*. Det innehåller att beslutet sker genom ett
intellektuellt och medvetet ställningstagande. Enligt detta synsätt innehåller etiska
beslut således både emotionella och intellektuella element. Det förutsätts vidare att
yrkesutövaren har handlingsalternativ att välja mellan. Tillämpat på denna studies
yrkesetiska område kan vi konstatera att handlingsalternativen ibland är få, liksom
betänketiden, i vissa situationer tex när våldshandlingar måste stoppas. Det finns

således en risk att den anställda inte gör ett medvetet professionellt val utan handlar snabbt och oreflekterat och inte hinner göra en analys. När en anställd i sådana lägen tillgriper mera makt än vad som i efterhand bedöms som nödvändigt, uppstår en ny etisk valsituation. Då finns det tid att överväga vilken vikt kränkningen av eleven skall ges och komma till beslut om den anställda ska ge eleven upprättelse och be om ursäkt eller ej.

Som framgår av de anställdas diskussioner om det etiska svårhanterade inom deras yrkesansvar utmanas deras moraliska intuition av framför allt de uppgifter som är av integritetskränkande och autonomibegränsande natur. Utgångspunkten bör vara att det går att finna en jämvikt mellan det som intuitivt känns rätt, det som arbetet kräver och grundläggande etiska principer. Sådan reflektiv jämvikt är eftersträvansvärd eftersom man annars riskerar att låta ett av normssystemen dominera på andra normers bekostnad. Det innebär att en anställd som uteslutande följer sin intuition kan handla på ett sätt som är skadligt för eleven, trots att det sker av välvilja. Brist på professionella gränser och att distanslös på sig elevens projektioner är sådana risker. Exempel är när en anställd tar med eleven hem för att vara snäll och därmed skapar förhoppningar om en annan slags relation.

En anställd som uteslutande utför arbetets uppgifter utan att empatiskt reflektera över hur det egna handlandet upplevs av eleven riskerar att i stället objektifiera eleven. Exempel från denna studie är när en anställd använder avskiljning för att visa vem som bestämmer. En anställd som i stället överbetonar betydelsen av etiska principer utan att sätta dessa i förhållande till den aktuella eleven, situationen och kontexten eller arbetets speciella natur riskerar att göra sina handlingsval alltför abstrakta. Ett exempel är när en anställd framhärdar i att polisanmäla allt som skulle anmälas utanför det särskilda ungdomshemmet. Ett etiskt beslut i jämvikt är rimligt om det uppnår överensstämmelse mellan de tre komponenterna; moralisk intuition, etiska principer och yrkesuppdragets mål.

Moralisk mognad

Etiska val i arbetet styrs av ytter förhållanden men de påverkas också av individens personliga utveckling och mognad i förhållande till moraliska frågor. Mognad kommer inte nödvändigtvis spontant med ökad ålder. Det krävs reflektion över upplevda erfarenheter för att nya tankemönster skall kunna utvecklas. Hur dessa moraliskt mogna tankemönster ser ut är emellertid en fråga som det finns många svar på.

Det har gjorts försök att beskriva vad som kännetecknar moralisk mognad och moraliskt expertskap. En klassiker inom området är Kohlberg (1981) som med utgångspunkt från utvecklingspsykologi, framförallt Piagets stegvisa modell för kognitiv utveckling, skapade en taxonomi – en trappa – för att beskriva moralisk utveckling. Han utgick från barns tidiga egocentrerade sätt att resonera inför moraliska frågor för att beskriva de första stegen och gick därefter vidare till de steg som följer av individens önskan att vara konform. Därefter följer de högsta utvecklings-

nivåerna som bygger på att individen följer införlivade principer oavsett vinster eller förluster i förhållande till omgivningen. De sex stegen utgör tre stadier av den moraliska medvetenhetens utveckling. Det förkonventionella stadiet, det konventionella stadiet och det postkonventionella stadiet.

Kohlbergs tre stadier och sex steg för moralisk utveckling kan summariskt beskrivas på följande sätt:

Det förkonventionella stadiet

Steg 1 kännetecknas av lydnad och strafforientering. Barn i 3–4-årsåldern lyder ofta för att undvika straff och obehag. En handling bedöms som rätt endast om den upptäcks och bestraffas. Steg 2 kännetecknas av en fortsatt huvudsakligen egoistisk orientering. En handling betraktas som rätt om den främjar barnets egen behov och önskningar och ibland även andras, närliggandes, behov och önskningar. En viss generositet kan således märkas men den är också styrd av egenintresset – barnet vill få något tillbaka.

Det konventionella stadiet

Steg 3 kännetecknas av att barnet börjar se sina handlingar i ett vidare perspektiv och inser att hänsynen till andra ibland måste gå före det egna välbefinnandet. Önskan att vara till lags och att få uppskattning för anpassning till den sociala ordningen är viktig – att vara ett snällt barn. Omgivningens regler anses vara de rätta. Steg 4 kännetecknas av en lag-och-ordning-orientering. En handling bedöms vara rätt om den utgår från de gemensamma plikterna och att visa auktoriteter respekt. Barnet kan ta egna initiativ till det som den vuxne tidigare måste be om att få gjort. Individens accepterar samhällets normer även om de inte stämmer med den egna uppfattningen.

Det postkonventionella stadiet

Steg 5 kännetecknas av att individen orienterar sig mer mot den inre moralen, samvetet, än mot yttre auktoriteter. Individens intar ett principiellt perspektiv på vad som är rätt, men giltigheten hos moraliska värden och principer kan ifrågasättas i strid mot auktoriteter om de inte stämmer med den egna inre övertygelsen. Steg 6 innebär en överensstämelse mellan inre övertygelse och allmängiltiga principer som är universella och överordnade legala hänsyn. Exempel på sådana principer är den gylene regeln, alla människors lika värde och därmed gemensamma mänskliga rättigheter.

Teorins brister och förtjänster

Kohlbergs stadieteori har mötts av kritik, inte minst för hans anspråk på att kunna mäta och kategorisera individers moraliska mognad. Hans stadieteori ger sken av en allmängiltighet som ifrågasatts både ur ett genusperspektiv och ett kulturellt perspektiv. Det senare innebär att innehållet i hans stadieteori endast kan anses hålla för

en västerländsk, amerikaniserad kultur. Gilligan (1982) visade att kvinnor förhåller sig annorlunda än män till de allmängiltiga principer som Kohlberg betraktade som de högsta utvecklingsnivåerna. Kvinnor utgår oftare från omsorgsprincipen (the ethics of care) och låter denna vara överordnad andra hänsyn.

Idén med att presentera Kohlbergs stadier, såväl som andra sätt att beskriva moralisk mognad, i anknytning till den föreliggande forskningen om yrkesetiska konflikter på de särskilda ungdomshemmen, är att hans modell, trots sina begränsningar, kan ge underlag för gemensam reflektion kring egna etiska handlingar. Hans distinktioner mellan olika sätt att föra moraliska resonemang i förhållande till den inre övertygelsen och de yttre kraven kan skapa igenkännande och ge språk för frågeställningar som behöver diskuteras. Individerna som deltar i gruppintervjuerna varierar mellan sådana olika sätt att resonera som Kohlbergs modell beskriver.

Etiskt beslutsfattande

Ett annat sätt att beskriva individuella skillnader i moraliskt hänseende är att studera olika sätt att fatta etiska beslut. Den österrikiske forskaren Oser (1989) har intresserat sig för moraliskt beslutsfattande och framförallt lärares sätt att hantera etiska konflikter. Hans modell är emellertid användbar även för andra yrkesgrupper. Han urskiljer fem steg som han i likhet med Kohlberg ordnar hierarkiskt i förhållande till varandra. Det femte steget är det eftersträvansvärda.

Oser har undersökt hur lärare hittar balans mellan olika etiska värden, vilket han kallar professionell koordination av olika dimensioner. Han ställde sina försökspersoner inför dilemmata där dessa dimensioner var omsorg, rätvisa och sanningsenighet. Resultaten visar att lärarnas handlande kan kategoriseras i fem olika typer av sådan koordination. De fem typerna som Oser beskriver är:

1. *Undvikande*. Läraren försöker lösa problemet genom att inte konfrontera det.
2. *Delegering*. Läraren inser sitt ansvar men försöker undgå det genom att lägga bortan på någon auktoritet, t ex rektor eller psykolog.
3. *Ensidigt beslutsfattande*. Läraren tar beslutet i egna händer, utan att involvera dem som berörs.
4. *Diskurs I, en ofullständig diskurs*. Läraren accepterar sitt ansvar för att lösa problemet och försöker balansera olika etiska principer för att fatta ett beslut som är så bra som möjligt för eleven.
5. *Diskurs II, en komplett diskurs*. Läraren handlar på ett sätt som liknar diskurs I, men med tillägg av att involvera eleverna. Diskurs II bygger på ett antagande att varje individ är intresserad av och kapabel att balansera rätvisa, omsorg (care) och sanningsenighet. Denna inställning präglar läraren även i kritiska och aggressiva situationer.

Omers egentliga avsikt är att söka modeller för utveckling av ett moraliskt handlande enligt diskurs II. En kritisk anmärkning mot Omers forskning skulle kunna vara

att han aktivt bortser från alla andra normer som man styrs av i sitt arbete. Han påpekar att lärare styrs av många andra förhållanden som tex rollförvänningar, personlighetsfaktorer, kunskap och kompetens och självklart situationella faktorer. Men, säger han, dessa faktorer definierar inte den etik man styrs av eller den särskilda förståelse av det professionella ansvaret som man har.

I denna studies utsagor förekommer exempel som illustrerar alla fem typerna. Några beskriver hur de ibland undviker etiska val. Den tredje typen – ensidigt beslutsfattande – beskrivs i samband med snabba beslut. En ofullständig diskurs (typ 4) präglar många av resonemangen.

Moralisk expert

Ytterligare ett sätt att tänka kring individuell moralisk utveckling är idén om moraliskt expertskap. Bröderna Dreyfus (Dreyfus & Dreyfus, 1990) fick stor uppmärksamhet när de lanserade sin idé om att man kan bli moralisk expert på ett sätt som är jämförbart med schackspelarens eller bilförarens expertskap. De beskriver fem stader från nybörjare till expert.

En *nybörjare* lär sig grundläggande regler. Inom yrkesetiken gäller det skyldigheter och rättigheter inom yrket som är giltiga oavsett situationens karaktär. Reglerna är enkla och entydiga och kan läras in utan att nybörjaren själv har argument för deras existens. De hanteras utan sammanhang mellan olika situationer. *Den avancerade nybörjaren* har fått erfarenheter som kan användas för att förstå mer komplicerade regler och komplexiteten hos enskilda problem. Erfarenheten gör att den avancerade nybörjaren kan känna igen drag från liknande situationer och därmed urskilja och förstå det centrala i problemet. Igenkännandet av liknande situationer gör det möjligt att hantera problemen.

En *kompetent utövare* har ytterligare erfarenheter och systematiserar dessa så att situationens olika förhållanden framträder och ger underlag för hur problemen skall hanteras. Den kompetenta utövaren kan göra självständiga bedömningar av situationen och hur de önskvärda målen skall kunna nås och hur problemet skall lösas, utan att hänvisa till yttre regler. Det egna engagemanget i lösningen är viktigare.

En *professionell utövare* är starkt engagerad och kan se det centrala i varje situation i ljuset av dess speciella skeende. Det innebär också en möjlighet att skifta perspektiv och urskilja olika mönster för att överväga olika lösningar. Dessa processer är omedvetna och kännetecknas av ett know-how, en slags införlivad intuition, som underlättar handlandet.

Experten slutligen klarar även svåra problem utan medvetet övervägande med hjälp av intuition och automatisering. Författarna liknar detta fenomen vid bilköring, när man inte behöver tänka på alla detaljhandlingar man utför så länge situationen liknar det man tidigare varit med om. Endast om obekanta problem uppstår behöver man tänka efter och genomföra medvetna beslut. I tillägg kan experten använda sin kreativitet vid nya situationer.

Otvivelaktigt har erfarenhet betydelse för hur man tolkar och urskiljer olika etiska element i de situationer man hamnar i under en arbetsdag. Dreyfus & Dreyfus (*ibid*) ger ett tillskott till diskussionen genom att visa att inlärda insikter kan införlivas så djupt att de medför automatisering och därmed gör det möjligt att både handla snabbt och klokt.

En invändning kan emellertid göras mot den ringa betydelse de ger åt *språkliggörandet av handlingarnas bevekelsegrunder*. I synnerhet när man arbetar tillsammans med andra och gemensamt ansvarar för en verksamhet, där moraliska problem ständigt förekommer, är det angeläget att kunna formulera och argumentera för de handlingar man anser vara riktiga. Expertens handlande måste också kunna begripas av andra.

Uppmuntra etiska invändningar

Gemensamt för de ovan presenterade beskrivningarna och modellerna för moralisk mognad och moralisk kompetens är att de lägger vikt vid att kunna tillämpa etiska principer på den enskilda situationen och samtidigt kunna ta de särskilda omständigheterna i beaktande. Det medför att etiska regler på handlingsnivå är till foga hjälp, eftersom varje situation är unik och hänsyn måste tas till vilken elev som är involverad, de särskilda förhållanden som råder och vad som hänt tidigare. En av de refererade forskarna (Oser, 1989) betonar dessutom betydelsen av att involvera berörda i den etiska beslutsprocessen, vilket gör den i ännu mindre grad möjlig att standardisera. Att träna sig att urskilja det etiskt centrala i vardagliga händelser och att kunna ta tidigare erfarenheter i bruk för att se mönster för att förstå ett moraliskt problem är däremot till nytta.

De anställda som deltar i fokusgrupsintervjuerna har ibland svårt att förstå varandra i diskussionerna av de etiska frågeställningar som de väckt. Förutom att de är ovana vid den aktuella typen av diskussioner, vilket de själva påpekar, och diskussionerna därför kännetecknas av en trevande kommunikation, kan det tänkas att en anledning till att det är svårt att nå varandra är just skillnader i moralisk mognad och kompetens. Skillnaderna kan emellertid minskas genom fortsatta diskussioner av vidareutbildande karaktär inom det etiska problemområdet. Viktigt är att de som har etiska invändningar mot förhållanden och vanor i verksamheten formulerar dessa till frågeställningar för gemensam reflektion. De som har utvecklat en moralisk mognad eller yrkesetisk medvetenhet är de som skall höras – inte tystas. I en del av utsagorna kan anas att de anställda som gör viktiga iakttagelser av etiska problem lär sig tiga, eftersom man riskerar sin plats i gemenskapen, om man väcker etiska frågor som kan påminna andra om felhandlingar.

4 Slutlig reflektion

Att undersöka de särskilda ungdomshemmen ur ett yrkesetiskt perspektiv innebär att yrkespraktikens komplexitet framträder. Den använda metoden – att låta de anställda själva berätta om vardagens etiskt svårlösta situationer – ger en rik bild av ett arbete där känslor och relationer utgör viktiga ingredienser och där värdegrundens är viktig för handlandet. Många arbetsuppgifter förefaller svår bemästrade med tanke på alla övriga hänsyn förutom de etiska som de anställda har att överväga. Att språkliggöra vardagens etiska utmaningar för att kunna förhålla sig till dem förefaller nödvändigt, såväl för de anställda som för eleverna, vilka är utlämnade åt personalens etiska kompetens.

Yrkesetik är en precisering av allmän etik på yrkesspecifika arbetsuppgifter, avsedd att fylla det tomrum som uppstår då den allmänna etiken inte ger tillräcklig vägledning för vad som är etiskt rimligt och orimligt. I yrket försätts man i situationer som inte liknar dem man har erfarenhet av som privatperson och samhällsmedborgare. Läkarna tvingas prioritera mellan olika patienter. Psykologen tar del av klientens innersta ömtåligheter. Läraren skall ge kritik och värdera resultaten av elevernas kanske mycket mödosamt förfärdigade arbeten.

På de särskilda ungdomshemmen försätts personalen i situationer som i hög grad skiljer sig från de erfarenheter man vanligen skaffar sig som privatperson. Man läser in och utövar kontroll över andras barn. Man isolerar, visiterar, tar urinprov, läser andras brev, tar ifrån dem deras saker, m m. Yrkesetik, vare sig den formuleras i skrift eller utvecklas som en gemensam diskurs, är ägnad att tillämpa den allmänna etiken på just sådana yrkesspecifika och mer eller mindre extraordinära uppdrag. Hur är man en hygglig människa och samtidigt utför dessa åtgärder? Hur beaktar man individens rätt till integritet när man samtidigt tvingar honom att klä av sig? Hur respekterar man individens frihet när man samtidigt sätter sig på honom?

För att utreda och reflektera över – inte sluttgiltigt besvara – sådana frågor är den yrkesetiska diskussionen nödvändig. Den måste emellertid tillåta pluralism och tåla den osäkerhet som ligger i att företeelserna är mångtydiga. Levin (1998) visar i sin studie hur förvirrande och motstridigt personalens uppdrag kan te sig. Strafftänkande och behandlingstänkande blandas. Kontrollkrav och behandlingsprinciper kommer i konflikt med varandra. Eftersom de etiska aspekterna på verksamheten är integrerade med alla andra mer eller mindre motstridiga inslag som också tycks vara implikita, är det inte förvånande att de etiska aspekterna på personalens handlingsval blir ofullständigt genomlysta. Levin påpekar att *i diskussionerna bröts behandlingsprinciper, undantag och individuella hänsyn mot krav på upprätthållande av regler, rutiner och överenskomna principer* (ibid, s 201). Det kan förefalla lockande att försöka komma fram till snabba överenskommelser om tvingande handlingsprinciper som

lösning på dessa förvirrande och osäkerhetsskapande förhållanden. Risken är dock att man med en sådan metod kväver viktiga, men lågmälda, insikter som behöver komma alla till del.

Att de etiska aspekterna bör komma upp på dagordningen i de särskilda ungdomshemmens interna diskussioner tycks nödvändigt. En förhoppning är att sådana diskussioner ger utrymme för de krafter inom personalen som önskar utveckla sin yrkesetiska medvetenhet. Fortsatt forskning inom området skulle kunna understödja sådana processer, genom att följa den lokala yrkesetiska diskussionen och undersöka vilka inslag i verksamheten som främjar eller motverkar individers och gruppars yrkesetiska utveckling. En helt annan men likväl angelägen forskningsuppgift vore att genomföra en teoretisk etisk analys av den särskilda ungdomshemsvårdens praktik för att tillföra en normativ teori för verksamhetsområdet.

Referenser

- Bachman, B. (1993) Small Group Processes: Three Contemporary Applications. I R. W. Napier & M. K. Gershenfeld (eds) *Groups. Theory and Experience*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Beckman, S. (1981) *Kärlek på tjänstetid: om amatörer och professionella inom vården*. Stockholm: Arbetslivscentrum.
- Brytting, T., De Geer, H. & Silfverberg, G. (1993) *Moral i verksamhet*. Natur och Kultur.
- Colnerud, G. & Granström, K. (1993) Respekt för lärare. *Om lärares professionella verktyg – yrkesspråk och yrkesetik*. Stockholm: HLS förlag.
- Colnerud, G. (1995) *Etik och praktik i läraryrket. En empirisk studie av lärares yrkesetiska konflikter i grundskolan*. Stockholm: HLS förlag.
- Colnerud, G. (1997) *Etiska konflikter inom tvångsvård av ungdomar*. Stockholm: Statens institutionsstyrelse, SiS. Rapport nr 3, 1997.
- Dalteg, A. & Levander, S. (1995) *Twelve thousand crimes by 75 boys: a 20 year follow-up study of childhood hyperactivity*. Opubl manus.
- Dreyfus, H. & Dreyfus, S. (1990) What is morality? A phenomenological account of the development of ethical expertise. I D. Rasmussen (ed) *Universalism vs Communitarianism: Contemporary Debates in Ethics*, Cambridge.
- Gilligan, C. (1982) *In a different voice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Glaser, B. & Strauss, A. (1967) *The Discovery of Grounded Theory. Strategies for Qualitative Research*. New York: Aldine Publishing Company.
- Hamm, R. M. (1988) Clinical intuition and clinical analysis: Expertise and the cognitive continuum. I J. Dowie & A. Elstein. *Professional Judgement*. Cambridge.
- Hargreaves, A. & Tucker, E. (1991) Teaching and guilt: Exploring the feelings of teaching. *Teaching and Teacher Education*, 7, 491–505.
- Jenner, H. (1995) *Nytta och etik i det sociala arbetet*. Lund: Studentlitteratur.
- Kitzinger, J. (1994) The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants. *Sociology of Health and Illness*, 16, 103–121.
- Kohlberg, L. (1981) *The philosophy of moral development*. San Francisco: Harper & Row.
- Levin, C. (1998) *Uppfostringsanstalten*. Lunds universitet.
- Lundh, P. A. (1996) *Etik i behandlingsarbete. En modell för förändringsarbete*. Högskolan i Örebro.
- Merton, R., Fiske, M. & Kendall, P. L. (1990) *The focused interview*. Glencoe, Ill.: The Free Press, Second ed.
- Millward, L. J. (1995) Focus Groups. I G. M. Breakwell, S. Hammond & C. Fife-Shaw (eds) *Research methods in psychology*. London: Sage Publ.

- Oser, F. (1989). Cognitive representations of professional morality: A key to teaching success. I T. Bergem (Red.), *I lærerens hånd. Artikler med spørkelys på etiske utfordringer i undervisning og oppdragelse*. Bergen: NLA-forlaget.
- Pettersson, U. (Red. under medverkan av Anders Bergmark m.fl.) (1993). *Etik och socialtjänst: om förutsättningar för det sociala arbetets etik*. Stockholm: Gothia. SOU:1992:18
- Tvångsvård i socialtjänsten: ansvar och innehåll. Betänkande av IUM-utredningen om tvångsinstitutioner inom socialtjänsten. Stockholm: Allmänna förlaget.
- Starrin, B., Larsson, G., Dahlgren, L. & Styrborn, S. (1991) *Från upptäckt till presentation*. Lund: Studentlitteratur.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1990) *Basics of Qualitative Research. Grounded Theory Procedures and Techniques*. Newbury Park, California: Sage Publications inc.
- Tännsjö, T. (1995) *Tvång i vården*. Stockholm: Thales.